ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 30 (17167)

2006 чылдың МАРТ 25, суббота

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 20.40
Садар өртээ – 5 рубль.

Тыва Республиканың Чазааның республиканың чурттакчы чонунга КЫЙГЫРЫЫ

Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралы болгаш Чазаа күрүне эрге-чагыргазының дең эргелиг адырлары болур, олар республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдези болгаш политиктиг турум чоруу дээш дең-дески харыысалгалыг. Ындыг болзажок, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы ажыл-херектерниң байдалы дээш бүгү харыысалганы чүгле Чазактың кырынче чууй каарын база республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң адын баксырадырын ораладжып турар.

2006 чылдың март 22-де Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының сессиязы болуп эрткен. Сессияның хүн айтырыынче «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге кыйгырыының дугайында» доктаалдың төлевилелиниң дугайында айтырыгны киирген турган.

Бо айтырыгның талазы-биле материалдарны кошпаанын кичээнгейге алгаш, Тыва Республиканың Улуг Хуралында Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи А.И. Очур Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Регламентизин хажытканының дугайында сагындырган. Номчуп таныжары-биле база хүн айтырыынче ук айтырыгны киргенининг хоойлу-дүрүмнүүнге үнелелди бээри-биле ук документилерни көргүзүп бараалгадырын ол саналдаан. Ол саналды депутаттар В.С. Орус-оол, Б.Б. Монгуш деткээн. Ындыг болзажок, Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М. Оюн кандыг-даа хемчегларни албаан. Айтырыгны сайгарып чугаалажырынга чедир 3-ле минута артканда, чүгле ынчан Кыйгырыгның сөзүглелин тараткан. Оон аңгыда, Регламентини хажыдып, сайгарып чугаалажырынга депутаттарга сөс бербээн. Удурланыышкынның демдээ кылдыр депутаттарның кезик-чамдыызы хуралдаар залдан үнүп чорупканнар. Бадылаашкынга 14 депутат киришкен, оларның 13-үү ук Кыйгырыгны деткээннер.

13 бадылаашкын-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге кыйгырыын хүлээп алганы дээрге, регламентиниң 75 үүлүн каржызы-биле хажытканы болур, аңаа дүүштүр алырга, билдириишкиннерни, кыйгырыгларны болгаш парламент негелделерин депутаттарның доктааткан санындан хөйүнүң бадылаашкыннары-биле хүлээп алыр.

Хоойлужудулга палатазының доктаалдарының төлевилелдерин билдириишкиннерниң, кыйгырыгларның болгаш парламент негелделериниң сөзүглели-биле катай Хоойлужудулга палатазының Чөвүлелинге Хоойлужудулга палатазының хуралынга чедир үш хонуктан орай эвесте киирер.

Кыйгырыгны хүлээп алырының талазы-биле илеткелчи Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң, корумчурумнуң болгаш кызыгаар чоогунуң айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы В.М. Бартына-Сады болган. Ол бодунуң хөделиглерин «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының девискээр регионалдыг салбырының политиктиг чөвүлели-биле дугуржуп албайн, ук төлевилелди «Чаңгыс эптиг Россияның» депутаттар фракциязының эгелээшкини кылдыр бараалгаткан.

Хоойлужудулга палатазы Регламентиниң элээн каш үүлдериниң негелделерин каржызы-биле хажыткан деп санап турар бис. Кол хажыдыышкын чүл дизе, Кыйгырыгны 17 бадылаашкынның орнунга 13-үү-биле хүлээп алганы болур. Ооң-биле чергелештир, Хоойлужудулга палатазының удуртулгазы (Оюн, Вальков) боттарының тайылбырлары-биле чүгле палатаның депутаттарының ортузунга эвес, а республиканың чурттакчы чонунуң ортузунга будулгаазынны болдурган. Он үш депутат дээрге, Парламентиниң шуптузу эвес-ле болгай, ында олардан аңгыда 115 парламентарийжи ажылдап турар.

Регламентиниң 67 үүлүн хажыдып, В.М. Оюн доктааткан чурум езугаар депутаттарның үүлдүгзүнүүшкүнүн албайн чыткаш база хүн айтырыынче киирген айтырыгларның шуптузун сайгарбайн чыткаш, сессияның ажылын хаарының дугайында шиитпирни кара чааскаан хүлээп алган.

Кыйгырыгны барымдаалар-биле быжыглаваан болгаш ол шынга дүүшпес, чаңгыс талалаан шынарлыг. Кыйгырыгны деткээн депутаттарның кол нуруузу мооң мурнунда Тыва Республиканың Чазаанга ажылдап турган, ооң иштинде В.М. Оюн, В.Г. Вальков – Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчылары турганнар болгаш республикада байдал дээш харыысалганы долу хемчээлдиг чүктээр ужурлуг. Тыва Республиканың ийи палаталыг Парламентизининг Хоойлужудулга палатазының депутаттар бөлүүнүң политиктиг байдалды чидиглендириниң талазы-биле кылып чоруткан хөделиишкиннери республиканың төлээлелге органнарынче удавас болур соңгулдалар-биле холбашкан дээрзи илдең.

Республиканың Чазаа бодунуң ажыл-чорудулгазында четпестерниң барын миннип турар, ынчалзадаа, ол четпестер системажаан болгаш буураашкын шынарлыг дээн чүүл-биле чөпшээрешпейн турар. 1998 чылдан тура экономикада кол-кол макроэкономиктиг көргүзүглерниң өзүлдези көстүп келгенининг, ядыы-түреңги чоруктуң кызырылганының база чурттакчы чоннуң амыдырал дең-нелиниң бедээнининг фактызы ону бадыткап турар. Эки талалыг угшигни кадагалап арттырары-биле хөй-ниитининг эрге-чагыргазының бүгү адырларының болгаш дең-нелдериниң дугуржуп чөпшээрешкен хөделиишкиннери эргежок чугула. Чазак республикада байдалды экижидериниң талазы-биле депутаттарның хоойлу-биле болгаш экономиктиг үндезилеттинген санал-оналдарын сайгарарынга белен болгаш олардан хоойлу чогаадыр үре-түннелдиг ажылды манап турар. Бис бүгүдеге кады күжениишкин-биле экономиктиг күчү-шыдалды көвүдериниң, мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни күүседириниң, тус чер бот-башкарылгазының реформазын боттандырарының, политиктиг системаны сайзыраңгайжыдарының, демократияның болгаш хамааты ниитилелдиң тургузуушкунун улам ыңай сайзырадырының талазы-биле Россия Федерациязының Президентизиниң салган сорулгаларының күүселдезин хандырары эргежок чугула.

Күүсекчи эрге-чагырганың удуртулгазының Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарының сыгап турары интригалары болгаш алгыш-кырыжы-биле ажаанзыраар чайы, үези чок. Чазактың мурнунда кышкы одалга сезонун база мал кыштаглаашкынын доозарының, часкы хову ажылдарынга белеткелдиң, бо чылгы бюджетти күүседириниң, келир чылгы бюджетти хевирлеп тургузарының болгаш камгалаарының база ээлчеглиг одалга сезонунга белеткел ажылдарын чорударының талазы-биле соңгаарладып болбас сорулгалар турар.

Бистиң хамаатыларывыстың кол нургулайы тургустунуп келген байдалды шын билип турар болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының удуртулгазының сандарадыкчы хөделиишкиннеринге боттуг үнелелин бээр дээрзинге республиканың Чазаа бүзүрелдиг.

ВСЕРОССИЙСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ
"ЕДИНАЯ РОССИЯ"
ТУВИНСКОЕ РЕГИОНАЛЬНОЕ ОТДЕЛЕНИЕ

«Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тывада девискээр салбырының Политчөвүлелиниң МЕДЕГЛЕЛИ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2006 чылдың март 22-де сессиязынга бөлүк депутаттар Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге «Ш.Д. Ооржакты Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи кылдыр бадылаар-бадылавазының дугайында айтырыгны хуусаадан эрте көөрүнүң» аргазының дугайында кыйгырыг-бижикти киирген. Ол кыйгырыгны Парламентиде «Чаңгыс эптиг Россияның» депутат фракциязының инициативазы деп турар, ол дээрге шын эвес чүве-дир. Бо айтырыгны «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тывада девискээр салбырының Политчөвүлели-биле чөпшээрештирбээн болгаш ону фракцияның хуралынга чугаалажып көрбээн. Ындыг болганда бөлүк депутаттар партияның өмүнээзинден ындыг кыйгырыгны үндүрер эрге чок турган. Республикада беш муң ажыг «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының кежигүннери бар, оларның үзел-бодалын, санал-оналын депутаттар херекке албаан.

«Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тыва девискээр салбыры партияның өмүнээзинден аажылаан бөлүк депутаттарның база Парламентиниң Хоойлужудулга палатазында «Чаңгыс эптиг Россия» фракциязының удуртукчузу В.М. Бартына-Садының хөделиглеринге килеңнеп турарын илергейлеп тур.

Девискээр Политчөвүлели оларның туружу-биле чөпшээрешпейн турарын илергейлеп, ук инициативага кандыг-даа хамаарылга чогун медеглеп тур.

«Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тывада девискээр салбырының Политчөвүлелиниң секретары

З.Ю. ДОРЖУ.

Неделяның болуушкуну

ПУТИНДЕН КАТАП КОРДАЛ

Манап турган чүве болу берген: Хоойлужудулга палатазының 13 депутады Шериг-оол Ооржакты Тываны удуртурундан хуусаадан эрте чайладыр дээш Кремльче дилег-бижикти салып чорударын база катап оралдашканнар.

Чүү дээр боор: чаа чүве эвестир ийин ол але. Чаа базымнар, аваангыр политиктиг оюн кылырынга эки угаан херек, а депутаттарның байдалы ындыг мерген угаанны шоолуг-ла негевейн турар хире: ажыл чокка шалың алыры дээрге Дарвинниң теориязын дедирлендирип болгу дег: сарбашкын эвес, кижи ол амытанның деңнелинге чедир сайзыраар апаар чүве ышкаш. Чегейтеп бар чыдарының демдээ бо-даа боор болур: мурнунда РФ-тиң Президентизинге шак-ла ындыг уткалыг кыйгырыг 6 арын турган болза, бо удаада авторларның карак кызыл ажылы дөңгүп чаңгыс-ла арынга чедишкен.

Шак ындыг саазыннар-биле бөлүк депутаттар кремльчи администрацияны болгаш Сибирь федералдыг округ талазы-биле кызыы угаан. Политиктиг уткалыг депутатчы профессионал ажылга таарышпастар деп салган таңма ол эвес деппе. Бодунуң хөделиглерин эки, багай деп ылгай албас, бодунга болгаш ооң соңгукчуларынга ол багай бе азы эки бе деп медереп биле албас политиктен дора чүү турар деп. Ол дээрге бойдус хай-халавындан коргунчуг, ийи-чаңгыстарның чазыгларының, чүвени билбезиниң болгаш чалгаазының аар уржуктарын чүс-чүс муң бөдүүн кижилер чүктээр апаар.

Чернышев чеже-даа бот-тускайлаң болза, чекист чораан кижи кайын-на эрге-дужаал чергезин уттуп, мындыг ондактыг айтырыгга бодун мурнадып чүве чугаалай бээр деп. СФО-га база ооң үстүнде черлерге Ооржакты халаар дугайында негелделерниң катаптаарын баш удур билип, бо талазы-биле принципиалдыг турушту шагда-ла тодарадып каан хире. Тывалар канчаар-даа ойнап турзуннар, чүгле бижектер сегиргилеп албазын дээнзиг аан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Чазактың калбак хуралындан

БОТ-БОТТАРЫВЫСТЫ ДЫҢНАП ӨӨРЕНИР ХҮЛЭЭЛГЕЛИГ БИС

Эрткен четвергте, март 23-те, Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралы болуп эрткен. Ооң ажылынга республиканың күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчылары, Улуг Хуралдың ийи палатазының бөлүк депутаттары, РФ-тиң Президентизининң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзиниң аппарадының Тыва Республикада кол федералдыг инспектору, эрге-хоойлу камгалаар органнарның төлээлери, муниципалдыг тургузугларның баштыңнары, республиканың хөй-ниити организацияларының төлээлери, Тыва Республиканың Чазааның структурлуг адырларының удуртукчулары киришкен. Калбак хуралга чаңгыс айтырыгны — «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бөлүк депутаттарының Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге кыйгырыының дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Хуралдың аксын ажыдып тура, Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Ш.В. Кара-оол мынча деп чугаалаан: «Бөгүн бистер мында чиик эвес хүн айтырыглыг хуралды эрттирип тур бис. Март 22-де Хоойлужудулга палатазының сессиязынга бөлүк депутаттарның РФ-тиң Президентизинге Кыйгырыын хүлээп алганы-биле холбаштыр республика Чазааның Чөвүлели калбак хуралды чыылдырарын шиитпирлээн. Маңаа бис ук айтырыгга хамаарыштыр Чазактың туружун тодарадыр ужурлуг бис. Бо айтырыгны чугаалажып тура, кол-кол үүлдерни айтыры артык эвес: бирээде, эрге-чагырганың күүсекчидаа, хоойлужудулга-даа адырларынга харыысалга деңге онаажыр. Кым-даа кижиге кажандаа өскениң эктинге бодунуң харыысалгазын чүктедири болдунмас. Кайда-чүде чок черден эрге-ажык дилээн ажыы чок. Ону дилеп турар үе курлавырлары бисте чок. Ийиде, күүсекчи эрге-чагырга органнары, ооң иштинде муниципалдыг тургузугларның чагыргалары база, боттарының ажылын моон-даа улам уламчылаар ужурлуг. Тургустунуп келген байдал оларның ажылынга салдар чедирген туруп болбас. Үште, бистер дөгеревис бот-боттарывысты дыңнап өөренир хүлээлгелиг бис. Бир эвес бот-боттарывысты билишпестеп, чөрүлдээлежип туруп бээр болзувусса, ук айтырыгның кыдыындан шиитпирлээшкини болгаш томуйлаашкыннар тургустунуп болур. Байдалды мындыг чергеге чедирбези-биле ону бөгүн маңаа сайгарып көөр ужурлуг бис».

2006 чылдың март 22-де эрткен ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының сессиязының ажылының болгаш аңаа 13 депутаттың бадылаашкыны-биле хүлээп алганы Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бөлүк депутаттарының кыйгырыынга хамаарышкан информацияларны Тыва Республиканың Улуг Хуралында Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи А.И. Очур болгаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының күрүне-эрге-хоойлу эргелелиниң начальниги А.А. Язев олар калбак хуралдың киржикчилеринге кылганнар. Ук сессияның ажылының чорудуунуң дугайында калбак материалды солуннуң эрткен үндүрүлгезинде чырыткан бис.

Дараазында сөстү Тыва Республикада кол федералдыг инспектор В.И. Чернышевка берген. Ооң чугаалааны болза: «Байдалды шуут-ла дүшкүүрлүг деп санаар үзел менде чок. Республика кандыг-кандыг болуушкуннарның бүдүүзүнде турарын бистер дөгеревис билир бис, бодавыже, ындыг чүүл чамдык кижилерниң хөделиишкиннеринге салдар чедиргени чадапчок. Байдалды дүшкүүрлендирбейн, чаңгыс-ла чүүлдү ыяк ылавылап алырывыс чугула: күрүне эрге-чагыргазының бүгү адырлары-даа, муниципалдыг органнар-даа эки, тургузукчу ажылды чорудар ужурлуг. Кандыг-даа болуушкуннар болуп турза, республиканың эрге-чагыргазы демнии-биле кады ажылдаар ужурлуг, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституциялары ынчаар ажылдаарын биске хүлээндирип турар».

Санал-онал солчулгаларының үезинде сөс ап, чүве чугаалаан кижилер республикада тургустунуп келген политиктиг байдалга, кезек депутаттарның хөделиишкиннеринге, ТР-ниң Чазааның болгаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының ажыл-чорудулгазынга боттарының үнелелин бергеннер.

Санал-оналдар янзы-бүрү болганын баш удур айтыр апаар. Чижээлээрге, Төлээлекчилер палатазының депутады, ында бюджет талазы-биле комитеттиң даргазы М.К. Доржукай «Хоойлужудулга палатазы Тыва Республиканың Даргазынга «ша» чарлаан» деп бодунуң чугаазын эгелээш, ыраккы 90 чылдарның эгезинде, 16 чыл бурунгаар болган болуушкуннарга доктаап, республиканың ынчангы Дээди Совединиң 120 депутады чажыт бадылаашкын-биле Ш.Д. Ооржакты 99 хуу бадылаанын айыткаш, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң ооң соондагы буураашкынынга Чазактың амгы Даргазын буруудадып, аныяктарга орукту чайлап бээрин оон негээн. Калбак хуралга чүве чугаалаан депутаттар К.А. Бичелдейниң болгаш А.П. Дамба-Хуурактың чугаазының тоону оон улуг-ла ылгал чок болган, оон туржук Каадыр-оол Алексеевич Тыва Республиканың Чазаан чонга

кыйгырыг кылыр эргези чок, ындыг эрге чүгле ТР-ниң Чазааның Даргазында бар деп чугаалаан.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарының бодун алдынып турарының турамыы, амыдыралда бар факт-барымдааларны сыр дедир бараалгадып турары хуралдың киржикчилерин кайгаткан. Чурттуң Президентизиниң адынга оларның бижип турары дег «республиканың үлетпүр, транспорт, көдээ ажыл-агый структуразында, тудуг комплекизинде долу бууraашкын болган, а чонның амыдыралының байдалы хенертен чавызаан» чүве болза, сөөлгү беш чылдарда ук адырларда эки талаже өскерилгелерни чүүң-биле тайылбырлаарыл деп чөптүг айтырыгны Г.Ф. Балакина, С.А. Барыбин, Ак-Довурак хоорайның мэри В.С. Монгуш, культура сайыды З.Б. Самдан, «Улуг-Хем» журналдың кол редактору, чогаалчы Ч.Ч. Куулар, өртек-үне албаныың удуртукчузу М.К. Анай-оол, өөредилге сайыды П.А. Морозов, Бии-Хем кожууннуң чагырыкчызы В.Н. Гончаров, үлетпүр сайыды В.О. Ооржак, көдээ ажыл-агый сайыды В.И. Лавриненко болгаш оон-даа өскелер салып, кижи бүрүзү боттарының адырларының аайы-биле ак-мек диртпес факт-барымдааларны, сан-чурагайларны киргеннер. Депутаттарның бижип турары ышкаш республиканың амыдыралы, шынап-ла, шуут куду дөвүнчүктеп баткан болза, хөй-хөй санныг школаларны, эмнелгелерни, социал адырның өске-даа объектилерин, тудугларны, көвүрүглерни кым тудуп турар чүвел, эвээш-биче-даа бол, чоннуң амыдыралының деңнели кымның ачызында хүн келген тудум өзүп турарыл, ажыл чок чорукту кым кызырып турарыл, чоннуң чайгаар өзүлдезинге кым салдар чедирип турарыл, чүге бистиң өөренкчилеривистиң, сургуулдарывыстың, башкыларывыстың, спортчуларывыстың, артистеривистиң аталдары бүдүн Россия деңнелинде диңмиреп турарыл, экономиканың баазалыг адырларында бурунгаар чылыышкыннарны чүүң-биле тайылбырлаарыл? Бо болгаш оон-даа өске айтырыгларның харыызы чаңгыс – ол болза республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының янзы-бүрү деңнелинде ажылдап чоруур кижилерниң ачызы-дыр. Ону херексевейн, анаа-ла чок кылдыр санаарын кым-даа депутаттарга төлээлетпээн.

Хуралды даргалап эрттирген Ш.В. Кара-оолдуң «бистер мында боттарывыстың хөделиишкиннеривисти шыдаар-ла шаавыс-биле чогумчудары-биле чыглып келген бис. Бистер база республикада социал-экономиктиг байдал дээш ажаанзырап турар бис, ындыг болганда бистиң чугаавыс тургузукчу хөөннүг болур ужурлуг» дээни хилис барбаан. Сөс ап, чүве чугаалаан кижи бүрүзү сеткил өйген бодалдарын ажыы-биле чугаалаан, кым-бир кижини шуут бактап туруп бээр туруштан ырак болган болгаш Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарының хөделиишкиннеринге боттуг үнелелди берген, оларны орталанырынче кыйгырган. Маңаа хамаарыштыр республиканың дайынның болгаш күш-ажыл хоочуннарының чөвүлелиниң даргазы К.А. Маспык-оолдуң чугаазы өөредиглиг: «Чүнү-ле хунаажып, хербектежип турар оолдар бөөр силер. Тыва черивис, тыва чонувус чаңгыс болгай, ооң эрге-ажыы дээш шимченир, ажылдаар кара хинчээвис, хүлээлгевис-ле ол-дур. Былаажып хунаажырга-даа, ядамык-түреңгивистен аңгыда былаажыр чүвүс барыл. Ооң орнунга ук ядамык-түреңги байдалды дүрген ажып эртер, Тываны бурунгаар хөгжүдер дээш кады ажылдаар ужурлуг бис. Оон өске орук бисте чок».

Хуралга дыңналган санал-оналдарның допчулалын кысказыбиле дамчыдарга мындыг. Ооң киржикчилериниң кол нуруузу бөлүк депутаттарның хөделиишкиннеринге таарзынмаан сеткилин, буруу шавыышкынын илереткен болгаш Тыва Республиканың Чазааның республиканың чурттакчы чонунга Кыйгырыының сөзүглелин үүлдүгзүнүп хүлээп алган.

Ажык бадылаашкынга чаңгыс аай үн-биле «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бөлүк депутаттарының Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге кыйгырыының дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаалын, аңаа кошкан Тыва Республиканың Чазааның республиканың чурттакчы чонунга Кыйгырыын хүлээп алган.

Ооң-биле ТР-ниң Чазааның калбак хуралы ажылын дооскан.

Бистиң корр.

ПУТИНДЕН КАТАП КОРДАЛ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Янзы-бүрү дидир-дидирлер турбуже, тыва эреңгей сайытка ам-даа долу ынанып, девискээрде политиктиг байдалды холга тудуп шыдаарынга бүзүреп турар-дыр. Кызылга эң чоок турар путинчи ажылдакчыны, Президентиниң бүрүн эргелиг төлээзи А.Квашнинни, чыпшынчак чук дег оюннар, бичелдейлер болгаш олар-биле дөмейлер ужур-мажыр чок, куруг хоп-чип-биле ырмазын сып каапканнар-даа дег сагындырар. Республиканы хууда харагалзалынга алыр деп аазап турган генерал сөөлгү ийи чылда ону оюп чоруп турар, бодунуң орнунга дузалакчыларын депутаттарның овааларын касканнаар кылдыр чорудуп турар-дыр эвеспе.

Бир эвес ол кыйгырыг аңаа чеде-даа бээр чүве болза, Президентиниң үүнү канчаарын баш удур чугаалаары берге, Путин болгаш ооң командазы, бистиң «бижикчилеривиске» деңнээрге, хөме базар дээр ындыг чөгенчиг сеткил чоктар. Мындыг бир чүвени бүзүрелдиг чугаалап болур: тус черниң парламентизиниң болгаш чонунуң өмүнээзинден кандыг-ла-бир депутаттар бөлүү уш-баш чок чылдакбиле күүсекчи эрге-чагыргаже ыят чок харбаңнап, ону дерзииленип таптап-тепсеп турары оларга кайын-на тааржыр деп. Тывада күүсекчи эрге-чагырга дээрге – ол чүгле Шериг-оол Ооржак эвес. Тываның Чазак Даргазы дээрге Россияның Президентизиниң аажок кызып тургузуп турары үстүнден адааңга чедир эрге-чагырга тургузуунуң чүгле бир кезээ ышкажыл. А ол эрге-чагырганы дужа-келбиже бактаары дээрге-ле Шериг-оол-биле кады Путинниң бодун хир-чамга бораары ол-дур. Күзээн, күзевээн-даа болза, депутаттар чогум-на ынчанганнары ол.

Ынчаарга Тывада бир дугаарлыг ширээ дээш шуугаазынны Москва ана хей чүве-дир ол деп көөрү-даа чадавас, чүге дээрге тус черге соңгулда мурнунуң шош-демисели-биле ооң дөмейи аажок. Республика баштыңынга бүзүревезин идип үндүрүп келген депутаттарга оларның кыйгырыын кымның, кандыг янзылыг көөрү кол нургулайында хамаанчок чыгыы. Чүгле оларны соңгукчулар көрзүннер, дыңназыннар – парламент соңгулдаларынга чедир үе эвээш арткан болгай. А өске чүве та канчалзын. Ооржактың сеткил-сагыжын дырбап, кылыктандырып кагза – экидир. Соңгулдаларга хинчек-човаланга таварышкан кижилер боон келиринге ол багай эвес арга-дыр, эрге-чагыргаларның истеп-сүрүп турар ийи-чаңгыс маадырлар деп азы оларның бирээзиниң чугаалааны дег, өлүмче дорт басканнарның командазы деп аттыг аан. А оон чаагай чүве – бир эвес депутаттарның «кыйгы-хову» Квашнинге дээп, ону хорададыптар болза. Бир эвес генерал киржи бээр чүве болза, соңгулда мурнунуң чалгааранчыг кампаниязы кайгамык хөг болганы ол. Чедип келгеш, селемезин ол-бо чайгылазын... Магалыг-ла! А бир эвес кыйгырыг ВВП-ниң бодунга дээй кааптар болза, езулуг-ла «солуутенектиң күзели боттанганы» ол. Оон артык рекламаны бодаашдаа тыппас сен. Шаандагы орус тоолда ышкаш: хаан Иванның айбызын күүседип маңнап турар.

Мындыг-ла-дыр, депутаттарның аажызынга эң бүзүренчиг тайылбыр. Санап-бодап-даа кааны ындыг: инициатива үндүргеннерже аажок улуг кичээнгей херек, демги ол-ла 13 депутатче, олар ам Улуг Хуралдың депутаттарынга кандидаттар болурунга белеткенип эгелей бергеннер, а чамдыызы — мырыңай республиканың баштыңы болурунга. Россияга болгулаан хөй санныг соңгулдалардан үнүп келген пропаганда-суртаал хоойлузунуң бирээзи мындыг: бир эвес көк мирит дугайында кедергей шынзыг езу-биле хөй-ле хөй чугаалап турар болза, ону шыырак кижидир деп анаа-ла санай бээр эвеспе. А ындыг ат-сураг амгы парламентиниң депутаттарының хөй кезиинге четпейн турар, эң ылаңгыя – Путинге дилег-кыйгырыгның авторларынга.

Чазак отчедун чугаалажып тур

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ЧЕДИМЧЕЛИГ АЖЫГЛААР

2005 чылда республиканың Үлетпүр яамызы үлетпүр бүдүрүлгелериниң бараанныг продукцияны бүдүрерин калбартыр талазы-биле ажылды уламчылаан болгаш үндүрүг онаарының баазазын улгаттырар, аңаа үндезилээш, республиканың орулгазын көвүдедир, ажылдап турар бүдүрүлгелерниң техниктиг хандырылгазын экижидер, тус черниң чиг эдин хандыр болбаазырадыр, инновация төлевилелдерин шиңгээдип алыр болгаш бүдүрүлгелерге экономиктиг реформаны үениң негелдезинге дүүштүр чорудар талазы-биле угланыышкынныг ажылдарны чорудуп келген.

Социал-экономиктиг хөгжүлдениң хемчеглерин боттандырар талазы-биле ап чорудуп келген хемчеглерниң түңнелинде, Үлетпүр яамызының хайгааралында турар бүдүрүлгелерниң продукциязының бүдүрүп үндүрер хемчээли 767,4 млн. рубль болган, бердинген планын 103,5 хууга күүсеткен болгаш 2004 чыл-биле деңнээрге, өзүлде 107, 3 хуу болган. Сөөлгү чылдарда республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери рынок экономиказының реформазынга дүүштүр ажылды чорудар талазы-биле өске регионнарның аргадуржулгазын өөренип, тус черниң чиг эдин болбаазырадыр талазы-биле ажылды чорудуп, ону сайгарып-садарының талазы-биле тодаргай ажылдарны чорудуп турар апарган.

2004 чылга деңнээрге, бүдүрүлгелерниң продукция бүдүрер хемчээлин 10 бүдүрүлге өстүрерин хандырган, баш удур берген планын 10 бүдүрүлге күүсеткен болгаш дараазында хевирниң бараанныг продукцияларны бүдүрүп үндүреринге өзүлдени чедип алган; алдынны казып тывары, чымчак мебель, өг ыяжы кылыры, дилиг материалдары белеткээри, даштыкы хептер, соңга блоктары болгаш суй белек кылыглары.

Тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң 2 делгелге-ярмарказын организастап эрттирген. Новосибирск хоорайга «Сибирьниң модазы болгаш пөс-таавы» делгелгезинге, Москва, Томск хоорайларга, «ТываЭкспо-2005», «Наадым-2005» инновация шуулганнарынга, Кыдат Улус Республиканың Харбин хоорайга болган делегей ярмарказынга бистиң республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери чедиишкинниг киришкен. Ол бир талазында, бистиң бүдүрүлгелеривистиң барааннарының Россияның регионнар иштинге болгаш даштыкыже үндүр сайгарлырынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар, ийи талазында, бистер ол эртип турар делгелге-ярмаркалардан хөйну билип, өөренип ап турар бис. Делгелге-ярмаркаларга киришкен бистиң барааннарывыс чоннуң болгаш комиссия кежигүннериниң улуг үнелелин ап турар.

Сөөлгү чылдарда республикада алдын тывыжының ажылы бедик деңнелче көдүрүлген болгаш бир тоннадан хөй алдынны казып тып ап турар Россия Федерациязының 13 субъектилериниң аразынче кирген. 2005 чылда 690,9 млн. рубльге 1756 кг үүрмек алдынны казып тыпкан, 2004 чыл-биле деңнээрге, 112,9 хуу болуп турар. Ооң 72,2 хуузу алдын тывыкчыларының «Ойна» артелинге онаажып турар. Бүдүрүлге бодунуң акша-хөреңгизи-биле алдынның геология шинчилел ажылдарын чорудуп, чаа казар байлактыг черлерни шиңгээдип ап турар.

Үлетпүр яамызы «Тыва даг-дүгү» комбинадының бүдүрүкчү күжүн калбартыр болгаш катап тургустунарының талазы-биле кады ажылдажылгага инвесторларны хаара тудар талазы-биле ажылды доктаамал чорудуп келген. Даг-дүгүн бүдүрериниң хемчээли эрткен чылдарда мынчаар тургустунган: 2003 чылда — 9205 тоннаны, 2004 чылда — 10765 тоннаны, 2005 чылда — 6500 тоннаны бүдүрүп үндүрген.

2005 чылда даг-дүгү бүдүреринiң хемчээлиниң батканы — инвесторларның солушканы-биле холбажып турар. Бо чылын «Тыва даг-дүгү» дагны казып болбаазырадыр комбинат комплекизиниң өнчүзүн «Энкор» бүдүрүлге компаниязы кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге конкурс бүдүрүлгезиниң хемчээлинге дүүштүр садып алган. «Тыва даг-дүгү» комбинадының өнчүзү дээш «Энкор» бүдүрүлге компаниязы кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге 23732845,7 рубльди төлээн, ол акшаны эрткен чылдарда ажылчыннарның ажыл төлевиринде чыылган өрезин төлээринче чоруткан. 20 ажыг млн. рубльди комбинатты ажаап тударының чарыгдалынга үндүрген (электри энергиязы, септелге ажылдары, ажыл төлевири). «Энкор» бүдүрүлге компаниязы кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге даг-дүгү бүдүрүлгезиниң инвестиция программазын 88 млн. рубль түңге ажылдап кылган, ол 2006 чылда бир айда 1600 тоннаны бүдүрүп үндүрер аргалыг болур болгаш чылда 20 муң тоннадан эвээш эвес даг-дүгүн бүдүрүп үндүрер сорулганы салып турар.

«Тыванының машина тудуушкун заводунуң» бүдүрүлге шөлдеринге 2004 чылда 3,3 млн. рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген турган болза, 2005 чылда 8,2 млн. рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ооң баазазында «Саянсервис» чаа бүдүрүлге тургустунгаш, чаа дериг-херекселдерни болгаш технологияны шиңгээдип алганы-биле бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының кончуг дүрген өзүлдезин чедип алган. Бо бүдүрүлгеде черепицаны, тротуар болгаш облицовка плиталарын, пластмасстан соңга болгаш эжик блоктарын кылып үндүрүп турар. Бистиң Үлетпүр яамызы-биле сайгарлыкчыларның аразында амыдыралга ажыглаар полиэтилен пакеттерни, пленкаларны бүдүрүп үндүрериниң бүдүрүүшкүнүн катап тургузар талазы-биле дугуржулга чедип алдынган.

Экономиканың база бир кол адыры болур, республика бюджединиң орулгалыг кезээн улгаттырарын хандырарынга улуг рольду ойнап болур болгаш немелде ажылчын олуттарны тургузарын организастаарынга таарымчалыг чиик үлетпүрнүң хөгжүлдезинче онза кичээнгейни салып турар бис. 2005 чылда хевис фабриказының аргыыр цегинге шынарлыг топсту алыры-биле немелде дериг-херекселдерни тургузар шиитпирни хүлээп алган. Ол угланыышкынны 7,5 млн. рубльге акшаландырган, ооң-биле даштыкы француз дериг-херекселдерни саткаш, Кызылга эккелгеш, эптеп тургускан. Ам продукцияны бүдүрүп үндүрүп эгелей берген.

«Кидис-пимокат» заводу күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези техниктиг болгаш чаа хевирниң кидизин бүдүрүп үндүрер, ооң шынарын экижидер сорулга-биле ажылды уламчылап, бар турган техниканың септелгезин чорудуп, чаа дериг-херекселдерни садып алыры-биле 2,1 млн. рубльди тускайлап берген. Ниитизи-биле чиик үлетпүрнүң бүдүрүлгелери 2005 чылда 19929 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген. Продукцияның чижилгени ажып эртерин хандырар талазы-биле ап чоруткан хемчеглер, бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның хемчээлин улгаттырар арганы берген болгаш ооң садып-саарар системазы чаарттынган. Тодаргайлаарга, чоннуң ус-тывыш болгаш уран кылыглар кылыр «Суй белек» бүдүрүлгези 1564 муң рубльдиң (2004 чылда — 1189 муң рубль), «Кызылдың караа көрбестерниң өөредилге бүдүрүлге чери» КХЭ -- 9344 муң рубльдиң (2004 чылда — 7887 муң рубль) продукциязын бүдүрүп үндүргеннер.

Чиик үлетпүрнүң бүдүрүлгелеринге күрүне чагыын киргенибиле бүдүрүлгелерниң сайгарлыр акша-хөреңгизи тургустунуп, бүдүрүлгелерниң коллективтери ажыл-биле хандыртынган болгаш бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның хемчээли улгаткан. Бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның шынарын экижидер болгаш ооң ассортиментизин чаартыр талазы-биле ажылды 2006 чылда уламчылап чорудар. Чиик үлетпүрнүң бүдүрүлгелериниң бүдүрген бараанныг продукциялары Россия деңнелдиг делгелге-ярмаркаларга киржип, садып алыкчыларның үнелелин ап турар.

Ыяш болгаш ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелер 2005 чылда 25, 401 млн. рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген, бердинген планын 120, 4 хууга күүсеткен. Эрткен чылын фирма «ТТ», «Чербиниң ыяш белеткээр пунктузу» КХЭ, «Тывамебель» КХЭ, «Юрта» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези продукция бүдүрүп үндүрер хемчээлин улгаттырган. Чадаана хоорайда «Юрта» ККБ-ниң бүдүрүкчү күжүн улгаттырар талазы-биле 8 млн. рубльге дериг-херекселдерни садып алган. Ол бүдүрүлгеге болгаш «Тывамебель» КХЭ-ге чаа хевирниң продукциязын бүдүрүп үндүрерин шиңгээдип ап турар — өгнүң ыяжы, чымчак мебельдиң комплектизи, чазаан кылыглар дээш, оон-даа өске.

2005 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның отчедун республиканың үлетпүр бүдүрүлгелеринге таныштырары-биле яамының харыысалгалыг ажылдакчыларын тускай шиитпир-биле бүдүрүлгелерге быжыглаан турган. Кызыл хоорайның 12 улуг бүдүрүлгелеринге ону таныштырган, аңаа ниитизи-биле 400 хире ажылчын киришкен. Ол 12 бүдүрүлгениң 8-и 2005 чылда ТР-ниң Чазааның кылып чоруткан ажылынга эки деп үнелелди берген, артканнары чүгээр деп демдекти салган. Моон алгаш көөрге, Чазактың кылып чорудуп турар ажылынга ажылчыннар тодаргай үнелелди берип турар. Үлетпүр бүдүрүлгелери республиканың экономиказының кол үндезин адыры болганда, ооң хөгжүлдезинче тодаргай кичээнгейни салып, бар турган курлавырларны чедимчелиг ажыглаар дээш ажылдаар апаар бис.

Валерий ООРЖАК,
ТР-ниң Үлетпүр яамызының сайыды.

Тыва Республиканың Мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандырар талазы-биле сайыдының харыылаар айтырыглары

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

«Тыва Республиканың күүсекчи эргечагыргазының органнарының структуразының дугайында» Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2005 чылдың июль 27-де үнген № 196 Чарлыынга немелделер болгаш өскерилгелер киирериниң дугайында» Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2006 чылдың март 20-де үнген Чарлыынга дүүштүр **доктаадырым болза:**

1.Тыва Республиканың Мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандырар талазы-биле сайыды мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандырарынга чаңгыс аай күрүне политиказын чорудар деп доктаадыр.

2.Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының, Тыва Республиканың Тудуг, чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажыл-агый яамызының болгаш Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдер талазы-биле ажыл-чорудулгазын дүүштүрүп-таарыштырарын болгаш контрольдаарын боттандырар.

1.Тыва Республиканың Мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандырар талазы-биле сайыды Россия Федерациязының Конституциязының, Тыва Республиканың Конституциязының, күштүг болуп турар хоойлу-дүрүмнерниң үндезинге болгаш оларны күүседири-биле дараазында хүлээлгелерни бот-тускайлаң боттандырар:

1) Тыва Республиканың мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерин боттандырар талазы-биле күрүне политиказын ажылдап кылыр болгаш ооң күүселдезин хандырар;

2) Тыва Республиканың мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерин боттандырарының айтырыгларының талазы-биле кады ажылдажылганы күүсекчи эргечагырганың чогуур федералдыг органнары-биле, оларның девискээр кезектери-биле, тус чер бот-башкарылгазының органнары-биле доктааткан чурум езугаар чорудар.

3.Тыва Республиканың Мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандырар талазы-биле сайыдының ажыл-чорудулгазының организас-техниктиг хандырылгазын Тыва Республиканың Чазааның Аппарадынга хүлээндирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2006 чылдың март 20.
№ 50

Күрүнениң унитарлыг «Водоканал» бүдүрүлгезиниң суг-биле хандырарының, суг үлеп-таарыштырарының база хирлиг сугну арыглаарының талазы-биле ачы-дузазының тарифтериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай 2006 чылдың март 16 № 305

«Коммунал комплекстиң организацияларының тарифтерин таарыштырарының үндезиннериниң дугайында» 2004 чылдың декабрь 30-деги № 210-ФХ, «Коммунал комплекстиң организацияларының тарифтерин таарыштырарының үндезиннериниң дугайында Федералдыг хоойлуга болгаш Россия Федерациязының Чазааның чамдык хоойлу-дүрүм актыларынга өскерилгелер киирер дугайында» 2005 чылдың декабрь 26-дагы № 184-ФХ Федералдыг хоойлуларның нормаларын боттандырар сорулгабиле, «Өртектерни (тарифтерни) күрүнениң талазындан таарыштырарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1995 чылдың март 7-деги № 239 доктаалын үндезин болдургаш, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Күрүнениң унитарлыг «Водоканал» бүдүрүлгезиниң суг-биле хандырарының, суг үлеп-хуваарының база хирлиг сугну арыглаарының талазы-биле ачы-дузазының тарифтерин чурттакчы чондан аңгыда бүгү хереглекчилерге 1 куб. метр суг (хирлиг суг) 5 рубль 44 көп. хемчээлге (немелде өртекке үндүрүг чокка), чурттакчы чонга 5 руб. 12 көп. хемчээлге (немелде өртекке үндүрүгбиле катай) бадылаар.

2. Күрүнениң «Водоканал» унитарлыг бүдүрүлгезинге (Фалалеев) чедирип турар ачы-дузаның бот-үнезин чиигедириниң талазы-биле база суг-биле хандырарынга, сугну үлеп-хуваарынга база хирлиг сугну арыглаарынга ажыглап турар коммунал инфраструктуразынга авариялыг байдалдарны баш удур болдурбазының талазы-биле хемчеглерни алырын дагзыр.

3. «Күрүнениң унитарлыг «Водоканал» бүдүрүлгезиниң суг-биле хандырылганың болгаш суг үлеп-хуваарының талазы-биле ачы-дузазынга тарифтер дугайында Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың февраль 24-теги № 171 доктаалын күш чок болган деп санаар.

4.Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаал «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга бир дугаар парлаанындан эгелеп күштүг болур.

6. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тарифтер талазы-биле албанга (Анай-оол) дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Көдээниң хөөннери

БАЛЫКТЫГ-ХӨЛДҮҢ ДЕЛГЕМИНДЕ

МАЛДЫГ-ДАА, ТАРААЛЫГ-ДАА

Бии-Хемниң Хадың суур кожуун төвүнден 38 километр черде чыдар. Суурже чоокшулап орарга, асфальтылыг орук ара төнүп, чазаглыг орук-даа эгелээр. Оруктуң бо байдалын хадыңчылар оюн-баштак аайы-биле коммунизм маңаа четкеш, төнген дишкилээр. Ол езулуг курукан шөлдер делгемин тавараш, ынаар-ла тайга-таңды эдээнде Хадың суурга чедирер. Черле ынчаш, суурнуң девискээри далган-тараа, ногаа-чимис-даа тарыырынга, мал-маган-даа өстүрээринге, кат-чимис чыып, аңнаарынга-даа таарымчалыг байлак оран. Хадыңның бойдус-чурумалдыг делгемнериниң бирээзи — Алдыы-Үстүү-Азүтте, Балыктыг-Хөлдүң девискээринде чурттап олурар, хуузунда ажыл-агыйлыг Виктор Николаевич Алдын-Херелдиң аалынга чедип, оларның ажыл-ижин сонуургаар аргалыг болдувус.

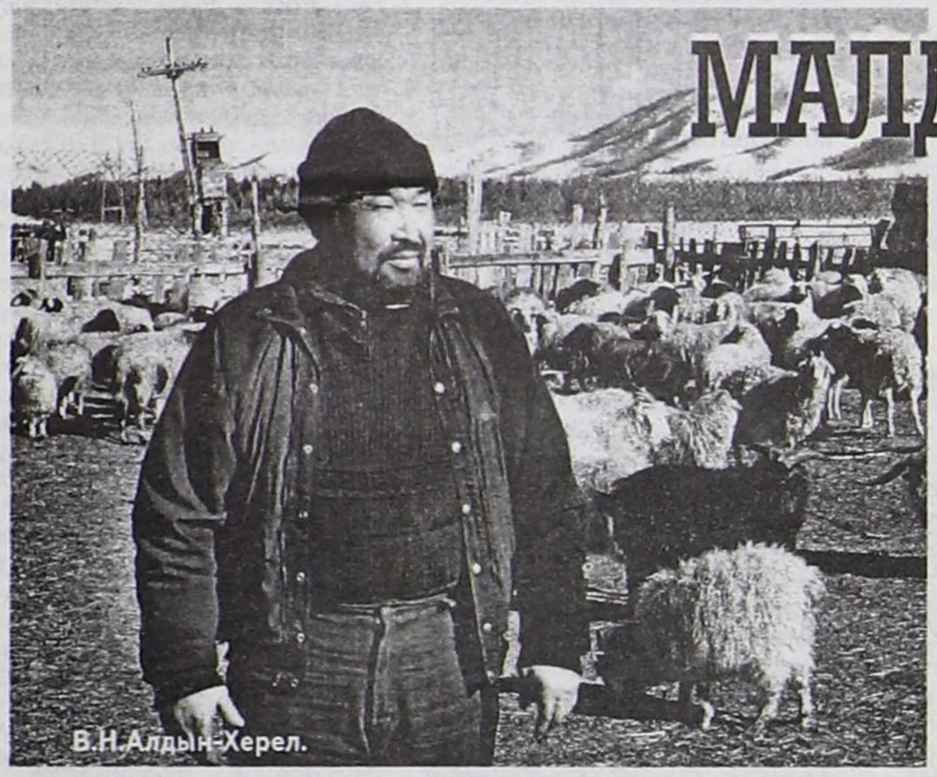

В.Н.Алдын-Херел.

Коданга кирип кээрге, баштайла хөй сараат-сиген, машина-техника, чуртталга бажыңының делгем, улуу каракка илдигип, ооң мурнунда маңаа бригада азы кандыг-ла-бир улуг ажыл-агый төвү турган ышкаш сагындырар. Ындыг эвес, 90 чылдарда октаттынган кыштагны малчыннар боттарының күжү-биле септеп-селип улгаттыргаш, бус-биле чылыдар кылдыр төпчүткен одалганы киирип, суг аргыжар хоорзаларны ханалар, дээвиирни одуртур шөйүп чаагайжытканы солун. Ол ышкаш сумунуң электрилиг чырык киирген ийи кыштааның бирээзи база ол. Бажыңның иштинде 4-5 хире чурттаар өрээлдерни, доктаамал изиг турар чунар-бажыңны, өске чартыында машина-техника тургузар улуг гаражты дерип кылган.

Виктор Николаевич инженерлеп чораан кижи болгаш, бо бүгүнү ажылдаар улуска таарымчалыг кылдыр кылганы билдингир. Кыштадыр маңаа кайы хире хөмүр-даш херегил деп оон айтырарымга: «Улуг-ла дизе 12 тонна» — деп харыылады. В. Н. Алдын-Херел ийи оолдуг. Өөнүң ишти Валентина Сергеевна колхоз-совхозка саанчылап чораан, бөгүнде оолдарының бирээзи — Аликтиң өг-бүлези-биле кады суурга хлеб быжырар чер чок турда, хлеб быжырар черни база садыгны ажыткаш, ында ажылдап турар.

Мал-магандан 120 хой, өшкүнү, 48 инекти, 40 ажыг чылгы малды, хаваннарны карактап өстүрүп турарлар. Төрүүр шээр мал бөгүнде эвээш-бичелеп төрүп турар, инектерден ийи инек төрээн, оларын саггаш, шай сүттеп ижип олурарлар болду. А чайгы саан үезинде инектерни электрилиг аппараттар дузазы-биле саап турар. Мал бо кыжын эки кыштаан, бо черниң хары чылдың-на улуг болур болгаш сигенни чай дургузунда шыдаар шаа-биле белеткээн. Аалдың шээр малы база инектерин ам-даа тургуза азырап турар, а чылгы малды хүн караа чылыгда оът-карза-даа, кежээ дөмей-ле немелде чемгерер.

Аалда бөгүнде Виктор Николаевичиден аңгыда, ооң дуңмазы Василий Алдын-Херел, Руслан Молдурушку, Отчугаш Маады, Айлаң Маады олар дузалажып турар. Оолдар чүгле мал ажылыбиле кызыгаарланмайн, одаар ыяш белеткээш, садып алыр күзелдиглерге ону 1 кубта 150 рубльге садып турар. Ол ышкаш суурнуң кырганнарынга деткимче кылдыр дүжүрүп берип турар.

Чайгы үеде оларга күш немежип, кижи саны 10 оранчок ажа бээр. Эң ылаңгыяда школа дооскан, ынчалзажок шериг баар назы четпээн элээди оолдар маңаа кээп, машина-трактор башкарып өөренип, аныяндан ажыл-ишке чаңчыгып турар. Шериг хүлээлгезин эрттирген соонда суурунга келгеш, боттарының ажыл-агыйын, амыдырал-чурттал газын шуудадып чурттап чоруурлар оларның аразында эвээш эвес.

Аалда оолдар чайын шөлге тарааш, ажаап алганы ногаа, картофелин кыштадыр аъш-чемге ажыглап турар. Ооң кадында күскээр чиш соп, үлежип-даа алыр. Эрткен чайын 1,5 тонна капустаны өстүргеш, орулгалыг кылдыр садып-сайгарарын оралдашканнар-даа. Бир килограммда 3-5 рубльге садарын саткаш, артканын эвээш-бичелеп чегдирип тургаш, арай деп чоокта чаа төндүргеннер. Малдың эът, дүгүн дужаарга, база-ла ындыг: өртек-үнези эвээш, ооң кадында деңзиге ында мегелеткен боор. Черле ынчаш чүгле капуста эвес, көдээ ажыл-агыйның өске-даа продукциязын садып-сайгарып алырынга бергедээшкиннер чылдың-на туруп келир. Аңаа бодаарга соңгаартан ажып кээп турар чүүк машиналарының кырында шаараш хаптарда картофельдиң кырында ак хары дүжүпкен боор. Ырактан доң азы шынары багай аъш-чем аймаа сөөртүрүнүң орнунга, чаныныста, кожавыста ажыл-агыйлар, хуу кижилерни деткип, олардан садып, харын-даа чагыг, керээ езугаар алчып-бержип өөрензиниссе, ол-бо-даа таланың чарыгдалдары эвээжээр ийик.

Василий Алдын-Херел трактор септеп тур.

Садыгжы Валентина Алдын-Херел.

Эрткен чазын олар соңгаартан эккелген тараа үрезинин малдың дотация акшазынга 1 тоннада 7-8 муң рубльге алган. Ооң шынары үрезинге канчап-даа четпес, богу хөй. Ынчангаш оода бо удаа үрезинни хынамчалыг алырын республиканың көдээ ажыл-агый адырының специалистеринге Виктор Николаевич күзээн.

Олар боттары 100 гектар черлиг, ооң дөгерезинге-даа тараа тарыыр болза, чер эки. Суггат талазы-биле улуг бергедээшкиннер турбас, чүге дизе кыжын, чайын бо черге өл-шык четчири-биле чыдар, шөл суггарар системазы база бар. Машина-техника четчир, ынчалзажок чаңгыс-ла моондактап турар айтырыг — кывар-чаар материалдарның чогу. Бир литр солярканың өртээ 18 рубль, а инекти соккаш садарга, 6 муңдан улуг дыка ашпас. Чазын чер аңдарары, ону арыглаар, шык базырыышкынын чорудар, үрезин чажары дээш ажылдарга 8 тонна хире солярка херек, ол дээрге 100 ажыг муң рубль-дир. Ынчангаш бөгүнде амыдыралда чаа чүүл — национал төлевилелдерни В.Н.Алдын-Херел улуг өөрүшкү-биле уткуп алган турган. Көдээ ажыл-агыйны сайзырадырынче угланган национал төлевилел езугаар бодунга киирип ап турар орулгазынга дүүштүр чээли акшаны ап болурунуң аргазы бар. Ындыг турбуже ол база бүтпестээш турупкан. Хамык чүвениң ужуру чээли акшаны банк таварыштыр алырының негелделеринге үзүп турар. Ол акшаны алырда, долаа кылдыр черин арттырар. Бодунуң салгал дамчып ажыглаар кылдыр алганы болгаш үезинде кожуун төвүнүң көдээ ажыл-агый эргелелинге картага шыйдырып тургаш, бүрүткеткени черин ам бо келгеш база катап эде демдегледир, ооң кызыгаарын айыткан документилерин кылдыртыр, чүгле ооң соонда чээлини ап болур апарган.

В.Н.Алдын-Херелге 80 муң рубльди чээлиге алырын чөпшээрээн болза, чер документизин кылдыртырынга барык 70 муң рубль херек. Ынчап кээрге, 10 муң рубль артар. Шак ындыг чугула херектиг документини чогуур албан черлериниң үе-шаанда чонга сагындырып, тайылбырны чорутпайн барганы чаңгыс кижиге эвес, бүдүн адырга улуг салдарны чедирип болур. Оларның аразындан В.Н.Алдын-Херел көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге деткимчени берипки дег национал төлевилелге даянып алгаш, боттуң далганын бүдүрер, ооң-биле суурнуң чонун хандырар, элээн каш кижини ажылга хаара тудар күзелдиг турган.

Отчугаш Маады малга сиген каап берип тур.

Виктор Николаевичиниң кодан девискээринден аттанып тургаш, ооң чонга ачы-дузалыг, буянныг ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзедивис. Чоруулар-ла чогузунам!

Чойганмаа САТ.

***Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ** тырттырган чуруктары.*

ПОНЕДЕЛЬНИК, МАРТ 27

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Убойная сила», т/с.
10.20 Детективы.
10.50, 12.05 «Виола Тараканова. В мире преступных страстей»,т/с.
12.00 НОВОСТИ.
13.10 «Итальянец», х/ф».
15.00 НОВОСТИ.
15.10 Лолита. Без комплексов.
16.00 «Талисман», т/с.
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.15 «Большие девочки», т/с.
18.40 «Любовь как любовь», т/с.
19.50 Жди меня
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Две судьбы», т/с.
22.30 «Месть», д/ф.
23.40 Ночные НОВОСТИ.
00.00 Теория невероятности. «Сверхвозможности человека».
ТЕХНИЧЕСКИЙ ПЕРЕРЫВ С 00.40 ДО 02.50.
02.50 «Гении и злодеи». «Циолковский. Предчувствие космоса».
03.20 Что? Где? Когда?
04.40, 05.05 «Корейский капкан».
05.00 НОВОСТИ.

РОССИЯ

05.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!
«ТЫВА»
06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

08.45 Детектив «Будни уголовного розыска».
10.35 В «Городке».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

11.50 Комната смеха.
12.45 «Частная жизнь», ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
14.20 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.

14.40 «Жизнь одна», х/ф.
«ТЫВА»
16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

17.00 ВЕСТИ.
17.15 Смехопанорама Е.Петросяна.
17.50 «Обреченная стать звездой», т/с.
18.45 «Волчица», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Подробности.
20.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Опера-2. Хроники убойного отдела», т/с.
21.55 «Призвание». «Деньги из воздуха», т/с.
«ТЫВА»
23.00 ВЕСТИ+.

23.20 «Мой серебряный шар». Сергей Бондарчук.
00.15 ВЕСТИ. Дежурная часть.
00.30 «Честный детектив». Авторская программа Э. Петрова.
01.05-01.36 Синемания.

ТВЦ

06.05 НАСТРОЕНИЕ.
08.45 «Двое и одна», мелодрама.
10.40 «Как один мужик двух генералов прокормили», м/ф.
11.05 «Трудно ли быть вороной», т/с.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 «Постскриптум» с Алексеем Пушковым.
13.00 «Одно дело на двоих», т/с.
14.10 Очевидное-невероятное.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 Арена.
15.30 «Ундина», т/с.
16.30 «Калипсо» ищет «Британик». «Подводная одиссея команды Кусто».
17.30 Петровка, 38.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 «В волшебном лесу», м/с.
18.40 «Петербургские тайны»,т/с.
19.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
20.15 Мелодрама «Евдокия».
22.15 «Версты».
23.15 Времечко.
23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.20 5 минут спорта.
00.30 Петровка, 38.
00.40 - 01.25 «Только для мужчин», ток-шоу.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.00 Кулинарный поединок.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чистосердечное признание.
10.55 Квартирный вопрос.
11.55 Следствие вели...
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 Сериал. «Морские дьяволы».
15.30 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 «Бандитский Петербург-7», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Улицы разбитых фонарей-7. Роковое похмелье», т/с.
20.45 «Одна тень на двоих», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ.
22.40 Боевик «Игра на выживание».
00.20 «Школа злословия», ток-шоу.
01.15 Все сразу!
01.40 Боевик «Возвращение на дикий пляж».
03.20 Мелодрама «Иностранные дела».
05.10-06.00 Сериал. «Морская полиция. Спецотдел».

ТНТ

05.45 «Москва: инструкция по применению». Дайджест.
06.10 «Приключения Болека и Лелека», м/с.
06.40 «Сейлормун», м/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
07.35 «Ох, уж эти детки», м/с.
08.00 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
08.25 Предприниматель.
08.40 Наши песни.
09.00 «Плохие девчонки», т/с.
10.00, 02.20 Трагикомедия «Сестрички Я-Я».
12.40 «Эй, Арнольд!», м/с.
13.05 «Крутые бобры», м/с.
13.30 Такси.
14.00 «Девственница», т/с.
15.00 Офис.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 Школа ремонта.
18.00 Возможности пластической хирургии.
19.00 Такси.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 «Запретная зона», ток-шоу.
21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Комедия «Загадай желание».
00.05 Дом-2. После заката.
00.35 Москва: инструкция по применению.
01.05 Наши песни.
01.20 Офис.

ВТОРНИК, МАРТ 28

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Убойная сила», т/с.
10.20 Детективы.
10.50 «Виола Тараканова. В мире преступных страстей», т/с.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Черный ворон», т/с.
13.10 Дисней-клуб. «По следам Микки Мауса».
13.50 «Две судьбы», т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.10 Лолита. Без комплексов.
16.00 «Талисман», т/с.
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 «Большие девочки», т/с.
18.50 «Любовь как любовь», т/с.
20.00 Пусть говорят.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Две судьбы», т/с.
22.30 Тайны века. «Женщины товарища Сталина».
23.30 Ночные НОВОСТИ.
23.50 «2030». Программа А.Гордона.
ТЕХНИЧЕСКИЙ ПЕРЕРЫВ С 00.40 ДО 02.50.
02.50 Что? Где? Когда?
04.10 «Природа вещей».
04.40, 05.05 «Михаил Горбачев. Политический роман».
05.00 НОВОСТИ.

РОССИЯ

05.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!
«ТЫВА»
06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

08.45 «Опера-2. Хроники убойного отдела», т/с
«ТЫВА»
09.45 «Амыдыралдың айтырыглары». Дорт эфир. Т.: 1-37-33.
10.25 Хөгжүмнүг байыр.
10.40 Коллаж.

10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

11.50 «Признание». «Деньги из воздуха», т/с.
12.50 «Частная жизнь», ток-шоу.
13.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
14.20 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.

14.40 «Любовь моя», т/с.
15.10 Суд идет.
16.25 ВЕСТИ. Дежурная часть.
«ТЫВА»
16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

17.00 ВЕСТИ.
17.15 «Кулагин и партнеры», т/с.
17.50 «Обреченная стать звездой», т/с.
18.45 «Волчица», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Подробности.
20.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Опера-2. Хроники убойного отдела», т/с.
21.55 «Призанине». «Деньги из воздуха», т/с.
«ТЫВА»
23.00 ВЕСТИ+.

23.20 Премьера. «Человек без маски. Георг Отс».
00.15 ВЕСТИ. Дежурная часть.
00.30 «Без срока давности», х/ф.
02.25 - 02.38 Дорожный патруль.

ТВЦ

06.05 НАСТРОЕНИЕ.
08.45 «Евдокия», х/ф.
10.50 Регионы. Прямая речь.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Момент истины.
13.00 «Одно дело на двоих», т/с.
14.10 21 кабинет.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 «Путешествие вокруг света», д/с.
15.30 «Ундина», т/с.
16.30 «Морские птицы». «Подводная одиссея команды Кусто».
17.30 Петровка, 38.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 «В волшебном лесу», м/с.
18.40 «Петербургские тайны»,т/с.
19.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
20.15 Комедия «Бонни и Клайд по-итальянски».
22.25 «Во имя женщины». С.Говорухин.
23.15 Времечко.
23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.05 5 минут спорта.
00.10 Петровка, 38.
00.25 Триллер «Новый алькатрас».
02.15-02.55 «Синий троллейбус».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.55 «Пепел Феникса», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
10.50 «Принцип «Домино», ток-шоу.
11.55 Рублевка. Live.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Улицы разбитых фонарей-7», т/с.
14.30 «Одна тень на двоих», т/с.
15.30 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 «Возвращение Мухтара-2», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Улицы разбитых фонарей-7. Мститель», т/с.
20.45 «Одна тень на двоих», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ.
22.40 «Убийство в белом доме», х/ф.
00.25 Комедия «Кража».
01.50 «Морская полиция. Спецотдел», т/с.
02.35 Футбол. Лига чемпионов «Арсенал» (Англия) - «Ювентус» (Италия). Прямая трансляция.
04.45 «Морская полиция. Спецотдел», т/с.
05.30-06.00 Профессия-репортер.

ТНТ

06.00 Москва. Инструкция по применению.
06.30 «Приключения Болека и Лелека», м/с.
06.40 «Сейлормун», м/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 «Губка Боб Квадратные Штаны», м/с.
07.35 «Ох, уж эти детки», м/с.
08.00 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
08.25 Маршрут: полезные советы.
08.40 Наши песни.
09.00 «Плохие девчонки», т/с.
10.00 «Загадай желание», х/ф.
12.00 Мультфильмы.
12.15 «Как говорит Джинджер», м/с.
12.40 «Эй, Арнольд!», м/с.
13.00 «Крутые бобры», м/с.
13.30 Такси.
14.00 «Девственница», т/с.
15.00 Офис.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 Школа ремонта.
18.00 Необъяснимо, но факт.
19.00 Такси.
19.30 Москва. Инструкция по применению.
20.00 «Запретная зона», ток-шоу.
21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Трагикомедия «Кара небесная».
00.15 Дом-2. После заката.
00.50 Москва. Инструкция по применение.
01.20 Наши песни.
01.35 Офис.
02.35-04.55 «Параллельный мир», х/ф.

Тыва Республиканың Орук агентилели сонуургалдыг организацияларга дыңнадыры болза, **2006 чылдың март 24-тен** эгелеп **Сарыг-Сеп — Владимировка** аразында автооруктуң Каа-Хемни дош кыры-биле кежериниң автооруу хагдынган, **2006 чылдың март 31-ден** эгелеп **Бояровка—Тоора-Хем** кышкы оруктуң Бии-Хемни кежер кышкы оруу хагдынар.

“ЭХНАТОН”

Дээди сорттуң алтай **далганын** шоодайда — 410 рубль; 1-ги сорттуун — 350, 2-ги сорттуун — 260 рубльге садып турар бис; Минусинск **далганын** ГОСТ 1-ги сортту – шоодайда 300 рубль, ТУ 1-ги сортту—шоодайда 290 рубль, дээди сорттуун—300 рубльге (10 ажыг шоодайны садып алыр болза, бир шоодайдан чиигелде –10 рубль); **чарба**—шоодайда 44 рубль; **дробленка**—шоодайда 180 рубль; дээди сорттуң алтай **макароннары**—18 рубль (10 шоодайдан хөйнү алыр болза, килограммдан 50 көп. чиигелделиг); чигир шоодайда—1050 рубль; **крупалар**—(килограммда— **рис**—18 рубль, **гречка**—17,5, **тараа**—12, **горох**—7,50, **көже**—8, **манка**—9,50, **овсянка**—9, **тараа**—7 рубль); 29 рубльден өрү өртектиг хендир үстери; **консервалар**: 14 рубльден өрү өртектиг щи, борщ, солянка, рассольник; компоттар, томат пастазын, сүт, ногаан горошекти садып турар бис. Калбак ногаан **шай** база бар, өртээ—150 рубль. **Он чуурганың** өртээ бисте 21 рубль. Шоколадтарның, карамель, конфеталарның ассортиментизи элбек. Печенье — 27 рубль. Крекер — 28 рубль.
Бистиң адрезивис: Загородный пер.,19 “а”, база “Экнатон”, склад 3
(“Обувь” баазазының чанында), тел.: **5–38–40.**

базазында

ӨРТЕКТИ ӨСТҮРЕРИН НЕГЕП ТУРАР

Кызылдың ЧЭТ-тиң үндүрүп турар чылыг энергиязынга 2006 чылда тарифти Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албаны тургускан, ооң-биле «Тываэнерго» ААН чөпшээрешпейн турарының дугайында билдириишкинни тарифтер талазы-биле Федералдыг албанче киирген.

Дарааазында чүүлдү сагындырып каары артык эвес, 2006 чылдың эгезинде Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албаны Кызылдың ЧЭТ-тиң үндүрүп турар чылыг энергиязының таривин 1 Гкал(немээн өртекке үндүрүглер чокка) 446,3 рубль хемчээлге тургускан, 2005 чылга деңнээрге, 12 хууга өскен (эрткен чылын немээн. өртекке үндүрүглер чокка 1 Гкал 399,8 рубль турган).

«Тываэнерго» ААН-ниң санап турары-биле алырга, бо өзүлде бүдүрүлгениң чарыгдалдарын болгаш чылыг энергиязын дамчыдарын дуглаарынга четпейн турары-биле тарифтер талазы-биле Федералдыг албандан чылыг энергиязының таривин 1 Гкал (немээн өртекке үндүрүглер чокка) 637,5 рубль хемчээлге өстүрүп бээрин дилеп турар, 2005 чылга деңнээрге, 60 хуу өзүлдени негеп турар.

Хереглекчилерге, ылаңгыя чурттакчы чонга, чылыг болгаш чылыг суг хандырылгазы дээш төлевирни 2 катап улгаттырарын энергетиктер негеп турар. Республиканың тарифтер талазы-биле албанның удуртукчузу Мерген Анай-оолдуң санап турары-биле алырга, «Тываэнерго» ААН-ниң негелдези таарымча чок, «Тываэнерго» ААН-ниң чылыг энергиязы дээш таривин эң үстүкү деңнелинде тургускан, «Тываэнерго» ААН-га ону 2006 чылда ол-ла тарифтер талазы-биле Федералдыг албан чери тургускан. Республиканың тарифтер талазы-биле албанның хөделиишкиннеринге хамаарыштыр тарифтер талазы-биле Федералдыг албанче «Тываэнерго» ААН билдириишкинни киирген, Россияның тарифтер талазы-биле Федералдыг албанының чөпшээрээни-биле 2006 чылда чылыг энергиязының таривин эң үстүкү хемчээлиниң деңнелинге тургускан. «Тываэнерго» ААН-ниң негелдезинге тарифтер талазы-биле Федералдыг албан ойталаар дээрзинге бүзүрээр мен, чүге дээрге тарифти олар тургускан болгай деп, Мерген Анай-оол бүзүредип чугаалап турар.

Бистиң корр.

СРЕДА, МАРТ 29

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Убойная сила», т/с.
10.20 Детективы.
10.50 «Виола Тараканова. В мире преступных страстей», т/с.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Черный ворон», т/с.
13.10 Дисней-клуб. «По следам Микки Мауса».
13.50 «Две судьбы», т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.10 Лолита. Без комплексов.
16.00 «Талисман», т/с.
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 «Большие девочки», т/с.
18.50 «Любовь как любовь», т/с.
20.00 Пусть говорят.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 Премьера. «Заколдованный участок», т/с.
22.30 Спецрасследование. «Школа. Бои без правил».
23.40 Ночные новости.
00.00 Искатели. «Бриллианты для диктатуры».

ТЕХНИЧЕСКИЙ ПЕРЕРЫВ С 00.40 ДО 02.50.

02.50 Приключенческий сериал «24 часа».
03.50 Что? Где? Когда?
05.00 НОВОСТИ.
05.05-05.45 «Битва за галактику».

РОССИЯ

05.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!

«ТЫВА»

06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

08.45 «Опера-2. Хроники убойного отдела», т/с.
09.45 «Красота по-советски. Судьба манекенщицы».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

11.50 «Призвание». «Деньги из воздуха», т/с.
12.50 «Частная жизнь», ток-шоу.
13.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.

14.40 «Любовь моя», т/с.
15.10 Суд идет.
16.25 ВЕСТИ. Дежурная часть.

«ТЫВА»

16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

17.00 ВЕСТИ.
17.15 «Кулагин и партнеры», т/с.
17.50 «Обреченная стать звездой», т/с.
18.45 «Волчица», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Подробности.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Опера-2. Хроники убойного отдела», т/с.
21.55 «Призвание». «Караван»,т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+.

23.20 Премьера. «Корней Чуковский. Запрещенные сказки».
00.15 «проСВЕТ». Программа Дмитрия Диброва.
01.15 - 03.15 «Поединок дракона», х/ф.

ТВЦ

06.10 НАСТРОЕНИЕ.
08.45 Комедия «Бонни и Клайд по-итальянски».
10.50 Регионы. Прямая речь.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Наша версия.
12.45 «На реке Рыло». Спецрепортаж.
13.00 «Одно дело на двоих», т/с.
14.10 «Собачья жизнь» с Лаймой Вайкуле.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 «Путешествие вокруг света», д/с.
15.30 «Ундина», т/с.
16.30 «Погоня за добычей римлян». «Подводная одиссея команды Кусто».
17.30 Петровка, 38.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 «В волшебном лесу», м/с.
18.40 «Петербургские тайны», т/с.
19.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
20.00 Лицом к городу.
21.00 «Темные воды», триллер.
22.40 «Отдел «Х».
23.15 Времечко.
23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.20 5 минут спорта.
00.25 Петровка, 38.
00.40 «Возьми мою душу», драма.
02.25-03.05 «Синий троллейбус».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.55 «Пепел Феникса», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Особо опасен!
10.50 «Принцип «Домино», ток-шоу.
11.55 Рублевка. Live.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Улицы разбитых фонарей-7», т/с.
14.30 «Одна тень на двоих», т/с.
15.30 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 «Возвращение Мухтара-2», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Улицы разбитых фонарей-7. Случайное знакомство», т/с.
20.45 «Одна тень на двоих», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ.
22.40 Комедия «Доктор Голливуд».

КОМПЬЮТЕРЫ

компьютерная фирма ИНФОТЕХ
тел.11226, 11228.
ул. Титова 36.

Acer Aspire 3003LC
можно в кредит!!!
Процессор AMD Sempron, 3000+ ГГц
Оперативная память DDR SDRAM , 512 МБ
Кэш L2 2048 КБ
Жесткий диск 40 ГБ
Дисплей 15.4" WXGA (1280 x 800)
Видеокарта Intel GMA 128mb
Привод DVD-CDRW
Всего за 34800 руб.

_продажа;
_ремонт компьютеров и оргтехники;
_ремонт сотовых телефонов;
_заправка картриджей.

а так же:
подключение к МТС
карты оплаты
пополнение счета

с 8 марта

00.40 Драма «Забриски Пойнт».
03.00 «Футбольный клуб» с В.Уткиным.
03.50 Анатомия преступления.
04.25-06.00 Трагикомедия «Странные сады».

ТНТ

05.45 Москва. Инструкция по применению.
06.10 «Приключения Болека и Лелека», м/с.
06.40 «Сейлормун», м/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 «Губка Боб Квадратные Штаны», м/ф.
07.35 «Ох, уж эти детки», м/с.
08.00 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
08.25 Дело техники.
08.40 Наши песни.
09.00 «Плохие девчонки», т/с.
10.00 Трагикомедия «Кара небесная».
12.15 «Как говорит Джинджер», м/с.
12.40 «Эй, Арнольд!», м/с.
13.05 «Крутые бобры», м/с.
13.30 Такси.
14.00 «Девственница», т/с.
15.00 Офис.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 Школа ремонта.
18.00 «Запретная зона», ток-шоу.
19.00 Такси.
19.30 Москва. Инструкция по применению.
20.00 «Запретная зона», ток-шоу.
21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Комедия «Доктор Джекилл и мисс Хайда».
00.05 Дом-2. После заката.
00.35 Москва. Инструкция по применению.
01.05 Наши песни.
01.20 Офис.
02.20-04.40 Комедия «Уговор есть уговор».

ЧЕТВЕРГ, МАРТ 30

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Убойная сила», т/с.
10.20 Детективы.
10.50 «Виола Тараканова. В мире преступных страстей», т/с.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Черный ворон», т/с.
13.10 Дисней-клуб. «По следам Микки Мауса».
13.50 «Заколдованный участок», т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.10 Лолита. Без комплексов.
16.00 «Талисман», т/с.
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 «Большие девочки», т/с.
18.50 «Любовь как любовь», т/с.
20.00 «Человек и закон».
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Заколдованный участок», т/с.
22.30 Рождение легенды. «Москва слезам не верит».
23.40 Ночные новости.
00.00 «Судите сами».

ТЕХНИЧЕСКИЙ ПЕРЕРЫВ С 00.40 ДО 02.50.

02.50 Что? Где? Когда?
03.50, 05.05 «Крутые парни», комедия.
05.00 НОВОСТИ.

РОССИЯ

05.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!

«ТЫВА»

06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

08.45 «Опера-2. Хроники убойного отдела», т/с

«ТЫВА»

09.45 «Болчаг шагы». Дорт эфир Т.: 1-37-33.
10.25 Хөгжүмнүг байыр.
10.40 Коллаж.

10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

11.50 «Призвание». «Караван»,т/с.
12.50 «Частная жизнь», ток-шоу.
13.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.

14.40 «Любовь моя», т/с.
15.10 Суд идет.
16.25 ВЕСТИ. Дежурная часть.

«ТЫВА»

16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

17.00 ВЕСТИ.
17.15 «Кулагин и партнеры», т/с.
17.50 «Обреченная стать звездой», т/с.
18.45 «Волчица», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Подробности.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Опера-2. Хроники убойного отдела», т/с.
21.55 «Призвание». «Караван»,т/с.

«ТЫВА»

23.00 ВЕСТИ+.

23.20 Премьера. «Последняя гастроль Д.Дассена».
00.15 ВЕСТИ. Дежурная часть.
00.30-02.53 «Процесс», х/ф.

ТВЦ

06.10 НАСТРОЕНИЕ.
08.45 «Темные воды», х/ф.
10.50 Регионы. Прямая речь.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Лицом к городу.
13.00 «Одно дело на двоих», т/с.
14.10 Приглашает Борис Ноткин. Владимир Жириновский.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 «Путешествие вокруг света», д/с.
15.30 «Ундина», т/с.
16.30 «Битва гиппопотамов». «Подводная одиссея команды Кустов».
17.30 Петровка, 38.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 «Новый Дед Мороз», м/с.
18.40 «Петербургские тайны», т/с.
19.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
20.15 Драма «С меня хватит!».
22.25 Особая папка.
23.15 Времечко.
23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.20 5 минут спорта.
00.25 Петровка, 38.
00.40 Мелодрама «Безопасность вещей».
03.00-03.35 Синий троллейбус.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.55 «Пепел Феникса», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Главная дорога.
10.50 «Принцип «Домино», ток-шоу.
11.55 Рублевка. Live.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Улицы разбитых фонарей-7», т/с.
14.30 «Одная тень на двоих», т/с.
15.30 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 «Возвращение Мухтара-2», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Улицы разбитых фонарей-7. Метод Фрейда», т/с.
20.45 «Одна тень на двоих», т/с.
22.00 СЕГОДНЯ.
22.40 К барьеру!
23.55 Триллер «Кэри».
01.50 Боевик «Джексон по кличке Мотор».
03.25 Анатомия преступления.
04.25-06.00 «Полное затмение», х/ф.

ТНТ

05.45 Москва. Инструкция по применению.
06.10 «Приключения Болека и Лелека», м/с.
06.40 «Сейлормун», м/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 «Губка Боб Квадратные Штаны», м/ф.
07.35 «Ох, уж эти детки», м/с.
08.00 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
08.25 Виртуальные миры.
08.40 Наши песни.
09.00 «Плохие девчонки», т/с.
10.00 Комедия «Доктор Джекилл и мисс Хайд».
12.00 «Ивашка из дворца пионеров», м/ф.
12.15 «Как говорит Джинджер», м/с.
12.40 «Эй, Арнольд!», м/с.
13.05 «Крутые бобры», м/с.
13.30 Такси.
14.00 «Девственница», т/с.
15.00 Офис.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 Школа ремонта.
18.00 «Необъяснимо, но факт». Таинственные цивилизации.
19.00 Такси.
19.30 Москва. Инструкция по применению.
20.00 «Запретная зона», ток-шоу.
21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Комедия «Мечтать не вредно».
00.00 Дом-2. После заката.
00.30 Москва. Инструкция по применение.
01.00 Наши песни.
01.15 Офис.
02.15-04.25 Комедия «Копы».

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ ЧАЛАП ТУР

Силерни «Кызыл» аалчылар бажыңының **№ 220 дугаарлыг** өрээлинде **МАГИСТР КОСМОЭНЕРГЕТИКАНЫҢ эмнекчизи** адыштан көргеш кадыкшылдың байдалын, айыыл-халаптыг болуушкуннардан кичээндирер, өг-бүлеге берге айтырыгларга база өөредилгеге, ажыл-агыйның нарын айтырыгларынга, аныяк кижиниң шын эртемни шилип алырынга дузалаар. **Өң-биле төлге, Таро көзер-биле төлге салып бээр, хуваанак база салыр, кыдат төлге, хиромантия азы адыштан көргештиң амыдырал-чурттал газын чугаалап бээр.**

Регистрация № 10497.
Тел.: 8.913.345.8732.

Каратэже чалап тур

Тренер Андрей Шавырааның удуртканы каратэ секциязынга киржир күзелдиг кижилерни чалап тур.

Кызылдың 7 дугаар школазының спорт залынга понедельник, среда, четверг болгаш суббота хүннеринде 18.15 - 20.15 шактарда эртип турар.

Айда төлевири 400 рубль.

ДЕТКИМЧЕНИ БЕРГЕН

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы ТР-ниң Саң-хөө болгаш Экономиктиг хөгжүлде яамыларындан 6 млн.рубльди алыр. Ол акша Таңды кожуунуң Сергей Шойгу аттыг «Балгазын» күрүненiң каттышкан бүдүрүлгезиниң сүт-бараан фермазын чаартып кылырынга баар.

«Балгазын» күрүненiң каттышкан бүдүрүлгези 2006 чылда Тыва Республиканың инвестиция программазында киржип турар болгаш бүдүрүлгениң тудуг-монтаж ажылдарының дөзевилелинге 6386,1 млн.рубль хереглеттинип турар, а өске чарыгдалдарга 115,1 муң рубль.

Бистиң корр.

ПЯТНИЦА, МАРТ 31

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Убойная сила», т/с.
10.20 Детективы.
10.50 «Виола Тараканова. В мире преступных страстей», т/с.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 «Черный ворон», т/с.
13.10 Дисней-клуб. «По следам Микки Мауса».
13.50 «Заколдованный участок», т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.10 Лолита. Без комплексов.
16.00 «Талисман», т/с.
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.10 Неделя на «Фабрике».
18.40 «Любовь как любовь», т/с.
19.50 Поле Чудес.
21.00 ВРЕМЯ.
21.25 «Фабрика звезд».
22.50 Комедия «Лжец, лжец».
ТЕХНИЧЕСКИЙ ПЕРЕРЫВ С 00.30 ДО 02.50.
02.50 Что? Где? Когда? Финальная игра. 2005 г.
00.20-01.55 Триллер «Большая жара».

РОССИЯ

05.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!
«ТЫВА»
06.45 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.
07.15 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

08.45 «Опера-2. Хроники убойного отдела», т/с.
09.45 «Мой серебряный шар. Марлен Дитрих».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

11.50 Мусульмане.
12.00 Вся Россия.
12.15 «Призвание». «Караван»,т/с.
13.15 «Городок». Дайджест.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
14.20 Местное время. ВЕСТИ-СИБИРЬ.

14.40 «Любовь моя», т/с.
15.10 Суд идет.
16.25 ВЕСТИ. Дежурная часть.
«ТЫВА»
16.40 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

17.00 ВЕСТИ.
17.15 «Кулагин и партнеры», т/с.
17.50 «Обреченная стать звездой», т/с.
18.45 «Волчица», т/с.
19.45 ВЕСТИ. Подробности.
20.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
20.30 Местное время. ВЕСТИ ТЫВА.

20.50 Спокойной ночи, малыши!
21.00 Большой юмористический концерт.
23.10 «Чудная долина», комедия.
00.45 «Джон Кью», х/ф.
03.05-03.18 Дорожный патруль.

ТВЦ

06.00 НАСТРОЕНИЕ.
08.45 «С меня хватит!», х/ф.
10.50 Регионы. Прямая речь.
11.25 Петровка, 38.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Особая папка.
12.50 Опасная зона.
13.05 «Одно дело на двоих», т/с.
14.10 Парк юмора.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 «Путешествие вокруг света», д/с.
15.30 «Ундина», т/с.
16.30 «Тайны подводных рифов». «Подводная одиссея команды Кусто».
17.30 Петровка, 38.
17.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.10 «Новый Дед Мороз», м/с.
18.40 «Петербургские тайны», т/с.
19.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
20.15 «Пуаро Агаты Кристи», т/с.
22.25 Репортер.
22.40 «Народ хочет знать», ток-шоу.
23.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.20 5 минут спорта.
00.25 Петровка, 38.
00.40 Кафе «Шансон».
01.10-03.00 Мелодрама «Прогулка».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
08.55 «Пепел Феникса», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Криминальная Россия.
10.50 «Принцип «Домино», ток-шоу.
11.55 Рублевка. Live.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Улицы разбитых фонарей-7», т/с.
14.30 «Одна тень на двоих», т/с.
15.30 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 «Возвращение Мухтара-2», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
20.40 Следствие вели...
21.40 Боевик «От колыбели до могилы».
23.40 Драма «Идеальный мир».
02.10 Кома: это правда.
02.40 Анатомия преступления.
03.05-06.00 «Вдали от безумной толпы», драма.

ТНТ

05.45 Москва. Инструкция по применению.
06.10 «Приключения Болека и Лелека», м/с.
06.40 «Сейлормун», м/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 «Губка Боб Квадратные Штаны», м/ф.
07.35 «Ох, уж эти детки», м/с.
08.00 «Дикая семейка Торнберри», м/с.
08.30 Русская усадьба.
09.00 «Плохие девчонки», т/с.
10.00 «Мечтать не вредно», х/ф.
11.55 «Пес в сапогах», м/ф.
12.15 «Как говорит Джинджер», м/с.
12.40 «Эй, Арнольд!», м/с.
13.05 «Крутые бобры», м/с.
13.30 Такси.
14.00 «Девственница», т/с.
15.00 Офис.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 Школа ремонта.
18.00 «Запретная зона», ток-шоу.
19.00 Такси.
19.30 Москва. Инструкция по применению.
20.00 «Запретная зона», ток-шоу.
21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Комедия «Проклятая встреча при лунном свете».
00.15 Дом-2. После заката.
00.45 Москва. Инструкция по применение.
01.15 Наши песни.
01.30 Офис.
02.30-05.15 Комедия «Джимми - Голливуд».

СУББОТА, АПРЕЛЬ 1

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.20 «Легкая жизнь», комедия.
08.10 Играй, гармонь любимая!
08.50 Слово пастыря.
09.00 Дисней-клуб. «Кряк-бригада», «С добрым утром, Микки!».
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Смак.
10.30 «Поймать вора».
11.10 Премьера. «Маленькие звезды большого кино».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Здоровье.
13.00 Премьера. «За секунду до катастрофы. Крушение «Конкорда».
14.00 Комедийный боевик «Я - шпион».
16.00 «Брачные аферисты», д/ф.
17.00 «Большие девочки».
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.10 Праздничный «Ералаш».
18.40 Большие гонки.
19.50 Вечер с Максимом Галкиным.
22.40 Футбол. Чемпионат России. III тур. «Спартак» - «ЦСКА».
ТЕХНИЧЕСКИЙ ПЕРЕРЫВ С 00.40 ДО 02.50.
02.50 Триллер «Призрак дома на холме».
04.40 - 05.40 Арнольд Шварцнегер в программе «Лучшие кинотрюки-2005 г.».

РОССИЯ

06.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!
07.30 Золотой ключ.
08.00 ВЕСТИ.
08.10 Местное время. ВЕСТИ-МОСКВА.
08.20 Диалоги о животных.
08.55 «Военная программа» А. Сладкова.
09.20 Вокруг света.
09.50 Субботник.
10.30 Утренняя почта.
11.00 ВЕСТИ.
11.10 Местное время. ВЕСТИ-МОСКВА.
11.20 Сто к одному.
12.15 В поисках приключений.
13.15 Клуб сенаторов.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 «Неподдающиеся», х/ф.
«ТЫВА»
16.00 Депутаттың индири. Законодательная власть.
16.20 «Ажыы-биле». Дорт эфир. Т. 1-37-33.
16.55 Хөгжүмнүг байыр.
17.10 Навигатор.
17.20 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА. Итоги недели.

18.00 Премьера. «Народный артист».
19.00 ВЕСТИ. Дежурная часть.
19.30 «Честный детектив». Авторская программа Эдуарда Петрова.
20.00 ВЕСТИ.
20.15 Субботний вечер.
22.10 «Мисс Конгениальность», комедия.
00.20-02.34 «Шанхайские рыцари», х/ф.

ТВЦ

07.15 «Пуаро Агаты Кристи».
09.05 Марш-бросок.
09.35 Веселые старты.
10.05 Фильм-сказка «Веселое волшебство».
11.10 «Хорошо сидим!». Юмористическая программа.
11.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
12.00 Солнечный круг.
12.40 Очевидное-невероятное.
13.10 100 вопросов взрослому.
13.55 Городское собрание.
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.00 «Уехать в Иваново...» Спецрепортаж.
15.15 Русский век.
16.00 Парк юмора.
16.35 «Экстремальные истории. Вода», д/с.
17.35 Московский театр «Варьете». Юбилейный концерт.
19.10 «Чисто английское убийство», т/с.
21.00 Постскриптум.
22.00 Начало мини-сериала «Нечаянная радость».
00.10 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.20 5 минут спорта.
00.25 Деликатесы.
01.05 Открытый проект.
02.20-02.50 «Рыцарь джаза». Памяти Олега Лундстрема.

НТВ

06.00 Боевик «От колыбели до могилы».
07.35 Сериал «Альф-2».
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 Дикий мир.
08.45 Без рецепта.
09.25 Смотр.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Главная дорога.
10.55 Кулинарный поединок.
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Особо опасен!
14.00 Премьера. «Казус Кукоцкого», т/с.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 «Женский взгляд» Оксаны Пушкиной.
16.55 Своя игра.
17.55 «Морские дьяволы». «Правила абордажа» т/с.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.30 Профессия - репортер.
19.55 «Программа максимум». Скандалы. Интриги. Расследования.
20.55 «Бандитский Петербург-7», т/с.
22.00 Реальная политика.
22.35 Вестерн «Быстрый и мертвый».
00.45 Мировой бокс. Ночь нокаутов.
01.30 Эротический триллер «Тело как улика».
03.10-04.55 Боевик «Псы войны».

ТНТ

07.00 Неизвестная планета.
07.25 Мультфильмы.
08.00 «Сейлормун», м/с.
09.10 Каламбур.
09.35 Фигли-мигли.
10.00 «Хит-парад дикой природы», д/с. «Битва полов».
11.00 «Проклятая встреча при лунном свете», х/ф.
13.20 Мультфильмы.
13.30 Возможности пластической хирургии.
14.30 Каламбур.
15.00 Офис.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 «Саша + Маша», т/с.
17.30 «Счастливы вместе», т/с.
18.00 Необъяснимо, но факт.
19.00 Фигли-мигли.
19.30 Верю - не верю.
20.00 Необъяснимо, но факт.
21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Комеди Клаб.
23.00 «Счастливы вместе», т/с.
23.30 Дом-2. После заката.
00.00 «Секс» с Анфисой Чеховой.
00.30 «Роман с Бузовой», ток-шоу.
01.30 «Правила секса», т/с.
02.00 Наши песни.
02.15 Офис.
03.15-05.45 Трагикомедия «Части тела».

Сарыг шажын

Хүрээ тудуунга чоннуң дузазы

Март 15-те Туран хоорайның Марк Оюн аттыг Культура өргээзинге ачы-буян марафону болуп эрткен. Хоорайдан болгаш сумулардан чыглып келген чоннуң кол-ла сорулгазы – Туранга сарыг шажын хүрээзин тударынга эвээш-биче-даа болза, үлүүн киирери болган. Барык беш шак үргүлчүлээн улуг концертке кожууннуң салым-чаяанныг өөреникчилери, аныяктары база хоочуннары идепкейлиг киришкен.

Оларга Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну Владимир Николаевич Мухин, «60 хардан өрү назылыглар» клуву, Туранның №2 школазының «Эдиски» бөлүү (удуртукчузу Урана Идей-ооловна Ондар), сагынгыр-тывынгырлар клуву (удуртукчузу Елена Сергеевна Уйнук-оол), культура одаанда «Сараадак» сыгыт-хөөмей ансамбли (удуртукчузу Хеймер-оол Ховалыг), «Эдельвейс» клуву хамааржыр. Бо удаада чонга бараан болганы чаңчылчаан уран чүүл номерлери эвес, а чүдүлге-сүзүглелдиң буянныг өргээзиниң таваан салчырынга үлүүн кадары болган.

Туран хоорайның тургустунганындан бээр 120 чылын демдеглеп эрттирген болза, ооң тудуг-сууру-биле кады орус хүрээ ынча чыл бурунгаар туттунган. Хоорайга чоокка чаа чедир-ле колдуунда орус чон чурттап чораан болгаш, сарыг шажын хүрээзи төөгүден Бии-Хем девискээринге турул көрбээн. «Хүрээниң тудуун эгелээринге чоннуң киржип турары дээрге-ле бистиң, бии-хемчилерниң, сагыш-сеткил культуравыстың оттуушкунунуң им-демдээ-дир» деп, Ольга Михайловна Дамчайның сөс алгаш, демдеглээни таварылга эвес.

Буддисчи хүрээ тудуунуң турар черин Тываның Камбы-ламазы база Индиядан келген башкылар 2005 чылда-ла шилип, арыглап номчуп каан турган. Бир чыл ажыг узамдыккан херекти кожуун чагыргазының даргазы Валерий Николаевич Гончаров холга ап, олче улуг кичээнгейни салып, бодунуң өг-бүлезиниң өмүнээзинден 1 муң рубльди дузалаан.

Хүрээ тудуунга деткимче кылдыр Бүзүрел аттыг ачы-буян фондузун тургускан. Ол Юстиция яамызында бүрүткелин эрткен база үндүрүг инспекциязының деткимчезин алган. Фондунуң президентизинге Туран хоорайның хүндүлүг чурттакчызы, культураның хоочуну Марк Мырсынмаевич Оюн соңгуткан, ол бо хүннерде шудургу ажылды чорудуп эгелээн.

Бии-Хемниң кожууннуң Төлээлекчилер хуралының даргазы С.К. Холчукпаа өг-бүлезиниң мурнундан 1 муң, казначейство даргазы 4 муң 500 рубльди өргээннер. Херээженнер болгаш ие-чаштың айтырыгларын харыылаар комитеттиң даргазы, психолог Т.Ондар 1108 рубльди дузалап, 108 дээрге сарыг шажында ыдыктыг сан-дыр дээрзин чугаалаан.

Кожууннуң иштики херектер килдизиниң даргазы М.Н.Монгуш сөс ап чүве чугаалааш, хүрээ туттунган соонда, кем-херек үүлгедиишкиннери эвээжеп, чоннуң иштики сагыш-сеткили эрип, чараш апаарынга идегелин илереткен. Өг-бүлеге социал дуза кадар төптүң даргазы Сайлык Тагбышовна Дамчат-оол дузаламчызын өргээш, моон соңгаар ескүс-чавыс база ада-иезиниң хайгааралы чок артар уруглар саны эвээжээрин күзээн.

Ниитизи-биле бо чаагай херекке кожуунуң барык суму, организация бүрүзү, оон эрткеш, өг-бүле база хуу сайгарлыкчылардан эгелээш, бирден бирээ чок, эвээш-биче-даа бол, дем-билезин кадып, үлүүн кииришкиргеннер. Эң ылаңгыя Туранның №2 школазы, кожуунуң өөредилге килдизи (16 муң рубль) идепкейин көргүскен.

Баштайгы хүнден-не чондан 71 муң 153 рубль чыгдынган. Марафон мооң-биле төнмээн, ам-даа уламчылаар, тускай агар сан банкыда ажыттынган дээрзин ооң президентизи М.М.Оюн чонга дыңнадып, ам-даа дузалаарын дилээн.

Ачы-дуза чедирери чонга оюн-тоглаа көргүзери-биле база акша-төгерик-биле кызыгаарланмаан. Хүрээниң тудуу майда шимчеп эгелээрге, кожууннуң ыяш ажылагыйы чымчак материал болгаш ыяш-биле, Александр Арган-оолдуң хуу бүдүрүлгези чиг эт-биле дузалаарын аазаан. Чонну ажыл-агыйга хаара тудар төп (даргазы М.Т.Ондар) аңаа ажыл чок 40 хамаатыны кииришкиргеш, акша-шалың төлеп бээр болган. «Кызыл тараачын» көдээ ажыл-агыйы аъш-чем-биле тудугжуларны хандырарын даанып алган.

Хүрээ туттуна бээрге, Бии-Хемге Тензин Сүндүм башкы (чонда ады Николай Бугажыкович Куулар) чонга ачы-дуза чедирип ажылдаар болганын дыңнаткан. Мен бодаарымга, хүндүлүг чонум, чүгле Туранга хүрээ туттуна бээрин манап олурбайн, бодувустуң ишти-хөңнүвүске база хүрээдуганны амдан эгелеп тудуп эгелей берзивиссе, орай эвес ышкаш ийин.

Меңги ООРЖАК.

ВОСКРЕСЕНЬЕ, АПРЕЛЬ 2

1 КАНАЛ

ПЕРЕХОД НА ЛЕТНЕЕ ВРЕМЯ

05.45, 06.10 «Приключения Икабода и мистера Тоуда», х/ф.
06.00 НОВОСТИ.
07.00 «Теща», комедия.
08.20 Армейский магазин.
08.50 Дисней-клуб «Дональд Дак представляет».
09.20 Умницы и умники.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Непутевые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.20 Веселые картинки.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Живой мир. «Дневники слонов».
13.10 «Жеглов, Шарапов, Говорухин...».
14.10 «Королева бензоколонки», х/ф.
15.40 «КВН-2006». Высшая лига. первая игра сезона.
18.00 ВРЕМЕНА.
18.50 Кто хочет стать миллионером?
20.00 «Империя».
21.00 Воскресное ВРЕМЯ.
21.45 «Не хлебом единым...»,х/ф.
00.00 Бокс. Бои сильнейших профессионалов мира. Рикки Хаттон — Карлос Маусса.

ТЕХНИЧЕСКИЙ ПЕРЕРЫВ
с 00.40 до 02.50

02.50 Суперчеловек. «Правда о витаминах».
03.50-05.40 «Коломбо», т/с.

РОССИЯ

06.00 ДОБРОЕ УТРО, РОССИЯ!
07.20 Сельский час.
07.45 Бинго миллион.
08.00 ВЕСТИ.
08.10 Местное время. ВЕСТИ-МОСКВА.
08.20 Русское лото.
08.30 «Все наоборот», х/ф.
09.40 Премия «Ника». «Карлик Нос», м/ф.
11.00 ВЕСТИ.
11.10 Местное время. ВЕСТИ-МОСКВА.
11.20 «Городок». Дайджест.
11.55 Сам себе режиссер.
12.45 Смехопанорама.
13.15 Парламентский час.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 Фитиль.
15.10 «Великолепная восьмерка».
15.55 «Трио», х/ф.
18.05 «Аншлаг» и Компания.
20.00 ВЕСТИ НЕДЕЛИ с Сергеем Брилевым.
21.00 Специальный корреспондент.
21.25 Фильм «Тебе, настоящему».
00.20 Премьера. «Национальный интерес». Ток-шоу Д.Киселева.
01.10-02.57 «Ослепленный желаниями», х/ф.

ТВЦ

06.55 Комедия «Подкидыш».
08.20 Православная энциклопедия.
08.50 Крестьянская застава.
09.20 Наш сад.
09.50 Отчего, почему?
10.15 Без репетиции.
10.40 Мультпарад.
11.25 «Собачья жизнь» с Лаймой Вайкуле.
12.00 21 кабинет.
12.30 Комедия «За двумя зайцами».
14.10 Николай Лукинский в программе «Приглашает Борис Ноткин».
14.45 СОБЫТИЯ. Время москов.
14.55 Прорыв.
15.25 «Во имя женщины». С.Говорухин.
16.15 Московская неделя.
16.45 «Звезда Анны Герман». Коцертная программа.
17.45 «Алис Невер», т/с.
19.50 СОБЫТИЯ. Время москов.
20.00 Момент истины.
21.00 Премьера. «Нечаянная радость», т/с.
23.10 СОБЫТИЯ. Время москов.
23.20 5 минут спорта.
23.25 «Великая иллюзия».
00.10 Мотодром.
00.40 Триллер «Острые ощущения».
02.35-03.55 Кто на новенького?

НТВ

04.55 Вестерн «Быстрый и мертвый».
06.40 «Странные дни на планете Земля», д/с.
07.30 Сказки Баженова.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.20 «Джоуи», т/с.
08.45 Их нравы.
09.25 Едим дома!
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
10.50 «Top Gear». Программа про автомобили.
11.30 Цена удачи.
12.20 Растительная жизнь.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Стихия.
14.00 Премьера. «Казус Кукоцкого», т/с.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 Один день. Новая версия.
16.55 Своя игра.
17.55 «Морские дьяволы», т/с.
19.00 СЕГОДНЯ. Итоговая программа с Кириллом Поздняковым.
19.55 Чистосердечное признание.
20.30 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
20.55 «Бандитский Петербург-7», т/с.
22.00 Воскресный вечер с Владимиром Соловьевым.
23.30 «Зона», т/с.
01.10 Журнал лиги чемпионов.
01.40 Мелодрама «Фантастическая пицца».
03.25 Анатомия преступления.
04.20-06.00 Детектив «Просто кровь».

ТНТ

07.00 Неизвестная планета.
07.25 Мультфильмы.
08.00 «Сейлормун», м/с.
09.10 Каламбур.
09.35 Фигли-мигли.
10.00 «Охотник на крокодилов», «Последний оплот Африки», д/с.
11.00, 02.15 Комедия «Лето напрокат».
13.00 «Стрела улетает в сказку», м/ф.
13.30 Школа ремонта.
14.30 Каламбур.
15.00 Офис.
16.00 Дом-2. Новая любовь!
17.00 «Саша + Маша», т/с.
17.30 «Счастливы вместе», т/с.
18.00 Школа ремонта.
19.00 Фигли-мигли.
19.30 Москва. Инструкция по применению.
20.00 Необъяснимо, но факт.
21.00 Дом-2. Новая любовь!
22.00 Комеди Клаб.
23.00 «Счастливы вместе», т/с.
23.30 Дом-2. После заката.
00.00 «Секс» с Анфисой Чеховой.
00.30 «Правила секса», т/с.
01.00 Наши песни.
01.15 Офис.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак, эргим ачавыс, кырган-ачавыс **Даш-оол Бокпай-оолович ООРЖАК** март 25-те 65 харлаар. Ол Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, «Шылгараңгай күш-ажыл» дээш деп медальдың база «Хүндүткелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи, «РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергиини», «Күш-ажылдың хоочуну», «Кожуунның хоочун алдар-аттыг башкызы» деп хүндүлүг аттарга төлептиг болган. Ооң кызымак күш-ажылы шаңнал-мактал-биле демделеттинген.

65 харлаан юбилейин таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, узун назынны, өлчей-кежикти база бистиң аравыска ам-даа үр чыл чурттаарын сеткиливис ханызындан күзедивис.

Даш-оол честей дадай дивес
Далай, хемни чайлыг кежер.
Орден-медаль хөрээн каастаан,
Алдар-ады алгап хөгжээн.
Байлак сеткил биске сөңнээн
Башкы болган честевиске
Белек кылдыр чуржулары
Бүгү чүрээн сөңнеп туру.
Күзел чер-ле төнер эвес,
Күш-ле болза, кадык болза.
Күжүр ынак честевиске
Күш-ле турзун, кадык турзун!

Өөнүң ишти, уруглары, дөргүл-төрелдери.

* * *

Хүндүлүг оглувус, ачавыс, дуңмавыс, акывыс, честевис **Артур Дыыкааевич КАЛЗАН** март 26-да 40 харлаар.

Ол Чаа-Хөл кожууннуң Булуң-Терек школазында ажыл-агый эргелекчизи болуп, эки, кызымак ажылдап, коллективи-биле эп-найыралдыг, үре-түңнелдиг ажылдап чоруур.

Ол өөнүң иштиниң идегелдиг бижыг чөленгиижи, дуңмаларының, чуржааттарының сүмелекчизи, үш оглунуң ынак, эргим адазы.

Ынчангаш ынак киживистиң юбилейин таварыштыр аас-кежикти, чедиишкиннерни, кежик-чолду күзедивис.

Өөнүң ишти, авазы, угбазы, дуңмалары, чуржааттарындан.

Абитуриентилерни чалап тур

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге албан черлериниң талазы-биле агентилел абитуриентилерни болгаш оларның ада-иелерин **Улусчу чогаадылга бажыңынга март 30-де 10 шакта болур «Ажык эжиктер хүнүнче»** чалап тур.

Чагаалар аразындан

Кырган-ачам бөдүүн кижи

Күш-ажылдың хоочуну, хоочун малчын Чаңзаңмаа Сат Чөөн-Хемчик кожууннуң Ийме суурда бүгү назынында малчыннаан.Бо хүннерде база кыштаанда кыштап, караа көзүлбестээн кады кыраанынга «даянгыыш» болбушаан, мал-маганын карактап тудуп орар. Бо чыл юбилейлиг чыл, ынчангаш уйнуктары мындыг сөстерни «Шын» солунга парлаарын дилеп тураралар. Радио, телевизор чок кыштаг-дыр, а «Шын» солунну олар доктаамал номчуп тураралар.

Кырган-ачам бөдүүн кижи, човаачал-даа,
Кылыр ишке кызымаккай, сеткили ак.
Адын маңаа адавайн, Аңчы шола адын адаайн,
Аныяанда тулган аңчы чораан дижир.
Сезен харже кирип келдиң кырган-ачай,
Сергек болгаш чазык чаңың биеэ хевээр.
Кажаада мал, одарда мал дөгерези,
Карак салбас хайгааралың, кырган-ачай.

Лада САТ.
Кызыл хоорайда уйнуу.

Дылывыс чечен-мерген, чараш

Каш чыл бурунгаар бистиң республикага тыва дыл кырынга элээн хөй санныг солуннар үнүп турган. Амгы үеде оларның саны көскүзү-биле кызырылган. Чамдык солуннар акша-төгериктиң чедишпези-биле үнместей берген. Чүгле харын республиканың хоочун солуну «Шын» номчукчуларын хомудатпайн, үндүрүлгезин соксатпааны ол. Ындыг-даа болза, бо чылын «Тываның аныяктары» амна черле доктаамал үнер боор деп, номчукчулар бүзүреп турар. Номчукчуларның, ылаңгыя көдээ черлерде чурттакчыларның четтикпейн манаар солуну «Шын» болгай. Бо солунну олар күзелдии-биле чагыдып ап турар болгаш солуннуң тиражы өзүп турар. Ындыг болбастың аргазы чок, чүге дээрге, бо солун тыва дылдыг номчукчуларга янзы-бүрү чүүлдерни – Тывада, Россияда база делегейде-даа болуушкуннарны кыска-даа бол, чедингири-биле парлап турар кара чаңгыс солун. Ынчангаш көдээниң чурттакчы чону чүгле оон хөй-ле чүүлдерни билип ап турар.

Мурнуку чылдарда ышкаш хүннүң-даңның чугаалап, дамчыдып турар радио деп чүвевис ам көдээ суурларда бар эвес. Ынчангаш солун дузазы-биле кайда, чүү болганын номчуп, билип ап турар болгай бис. Телевизор бар-даа болза, каш-ла минута иштинде тыва дыл кырынга медээ болур. Аңаа таварышкан-на кижилер таваржыр, таварышпааннары улус чугаазын дамчыштыр дыңнаар. А солунга амыдыралдың чидиг айтырыглары: политика, экономика, культура база шажын-чүдүлге талазы-биле янзы-бүрү чүүлдерниң парлаттынып турары эки.

Мен маңаа бижикчилерниң көдүрүп турар айтырыы – тыва дыл дугайында чүүлдеринге каттыжар бодалдыг мен. Шынап-ла, тыва дылды бистиң республикага орус дыл-биле деңге күрүне дылы кылдыр үндезин хоойлуда бижип каан чүве болганда, ону мынчага чедир сагывайн турары элдептиг. Телевидениениң ында-хаая болур тыва дыл кырында дамчыдылгаларынга киржип, чүве чугаалап турар ажылдакчылар – тыва-ла кижилерниң чугаа-домаан дыңнаарга, орус сөстерни холуй-бүлүй чугаалаар боор-дур. Ол дугайында солуннарга бижип-ле турар, оон чүү-даа үнмес.

Амгы үеде тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлу боттанып эгелээн чүве болганда, чурттакчылыг чер бүрүзү аңгы устав-саавырлыг апарган деп билип турар мен. Ынчалза-даа доктаал-саавырлар шупту орус дыл кырында боорга, кижи кайгаар чүве-дир. Көдээниң чурттакчы чону хөй кезии үндезин тыва дылдыг кижилер болганда, ол чүүлдерни тыва дыл кырынга парлааш, үлеги дег. Чүге дээрге, тус черниң бюджеди янзы-бүрү үндүрүглерден кирер болгай, ынчангаш чурттакчы чондан тыртар кандыг-кандыг үндүрүглер барыл? Чоннуң кандыг кезээнге чиигелделер көрдүнгенил дээш, өске-даа чаа чүүлдерни чон билген турар ужурлуг. Бо бүгүнү чедир таныштырбайн, үндүрүг төле дээрге чоннуң талазындан чедир билбейн баар ийикпе азы янзы-бүрү айтырыглар тургустунар чылдагааны ол.

Черле ынчаш көдээ черлерде удуртукчу дарга-бошкаларның үндүрүп турар доктаал-саавырлары орус дыл кырында бижиттинген боору элдептиг. Ылаңгыя бистиң ышкаш кыдыг-кызыгаар кожуунувуста орус дылдыг чурттакчы бар эвес, азы бистиң төрээн дылывыс чедингир эвес бооп турары ол ирги бе? Канчаарга-даа бистиң бурунгу чечен-мерген, чараш, төрээн тыва дылывыс келир салгалга ол-ла хевээр артар ужурлуг!

Динов МОНГУШ.
Өвүр кожуун.

«Дорт харылзааже» чалап тур

АЖЫЛ-БИЛЕ ХОЛБАШКАН АЙТЫРЫГЛАР-ХАРЫЫЛАР

Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар Федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелели 2005 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларының күүселдезиниң болгаш ТР-ниң Чазааның ажылының дугайында Отчет талазы-биле Эргелелдиң ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгларга чурттакчы чон-биле телефон дамчыштыр **«дорт харылзааны» 2006 чылдың март 27-де 10.00-11.00 шакта чорудар.**

Эргелелдиң килдис начальниги Чечек Валерьяновна Артна күш-ажыл рыногунуң айтырыгларынга харыыларны бээр.

Телефону 1-30-34;

Кол специалист Светлана Кара-ооловна Мон ажыл чок хамаатыларның социал деткимчезиниң талазы-биле айтырыгларга харыыларны бээр.

Телефону 1-11-92;

Кол специалист Ольга Хүрең-ооловна Күжүгет профессионал өөредилге айтырыгларынга хамаарыштыр тургустунар айтырыгларга харыылаар.

Телефону 1-11-57;

Эргелелдиң кол инспектору Алимаа Болат-ооловна Лопсаней Кызыл хоорайда чурттап турар хамаатыларны ажылга хаара тударының болгаш профессионал өөредилгезиниң айтырыгларынга харыыларны бээр.

Телефону 1-42-38.

Эргелелдиң ажылдакчылары ол телефоннар дамчыштыр силерниң айтырыгларыңарга харыыларны бээр.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ачавыс **Көк-оол Иргитович ДАРГЫННЫ** сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүзүп дузалашкан төрелдеривиске, ачавыстың кады төрээннери болгаш оларның ажы-төлдеринге, келиннеривиске, честелеривиске, чааваларывыска, күдээ-хүрегеннерге, кудаларывыска, Кызылдан келген төрелдеривиске база Бай-Тайга кожуунның культура килдизининиң, кожуунның төп библиотеказының, музыка школазының, кожуунның төп эмнелгезининиң, поликлиникаларның, эмчиниң дүрген дуза чедирер станциязының, №15 аптека, ачавыстың ажылдап чорааны «Чаптанчыгбай» ясли-садтың, Н. Өлзей-оол аттыг Культура бажыңының, Тээли ортумак школазының коллективтеринге, чаңгысклассчыларывыска, ажыл-амыдырал аайы-биле келбээн-даа болза, материалдыг дузазын көргүскен төрелдеривиске, Цеченлинг хүрээзининиң лама-башкыларынга, ылаңгыя Лопсан Доржуевич Монгушка чүректиң ханызындан четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ишти Роза Салчаковна, уруу Ирина, оолдары Владимир, Демир, Виталий база оларның өг-бүлелеринден.

«Шынга» харыылап тур

Чагаа парлаттынмаза-даа...

ТАНЫШ-КӨРҮШ ТЫРТЫЖАРЫ БОЛДУНМАС

Солуннуң редакциязынга Бай-Тайга кожууннуң Тээли суурдан У.К.Серенден 2005 чылда Абаканның өөредилге черин доозуп, юрист эртеми чедип алган ооң уруу республиканың прокуратура органнарындан ажыл айтыраргa, чүгле курлавырга хүлээп ап болурун аңаа дыңнатканын, ынчалзажок ургунуң кады дооскан эжи А.Шоолай дөргүл-төрел тыртыжып, ол албан черинче ажылдап кирер деп турарын айтып бижээн чагаа келген. Чагаада көдүртүнген айтырыгның чидиг болганы-биле редакция ону ТР-ниң Прокуратуразынче чоруткан турган. Ук албан чери дараазында харыыны берген.

Силерниң чоруткан дилээңер езугаар У.К.Серен деп ат салган хамаатының чагаазында чүүлдерге хыналда чоруттунган.

Амгы үеде республиканың прокуратуразында прокурористелге албан-дужаалдарының орнунга ажылдаарының курлавырында дипломнуг 200 ажыг юристер туруп турар. Бо даңзыда Серен фамилиялыг ийи кордакчы бар. Оларның бирээзи— Кызыл кожуунуң нотариузу Билзеймаа Монгушевна Серен, 1977 чылда төрүттүнген, 2001 чылда Хакасияның университединиң юридиктиг факультедин дооскан. Курлавырга киирер дугайында айтырыглыг 2005 чылдың январьда кирген. Ону эмчиниң болгаш психодиагностуг тести эртериниң шинчилгезинче чоруткан, амгы үеге чедир ол ону эртип албаан.

Билзеймаа Монгушевна ооң Тээли суурда төрелдери чогун база У.К.Серен аттыг чагааның авторун танывазын бодунуң тайылбырынга айыткан. Ооң авазы Валентина Кыргысовна Серен 1995 чылда 53 харлыында чок болган. Ол боду, ооң өөнүң ээзи, төрелдери-даа солунче чагаа биживээн. А.Шоолай деп хамаатыны танывас, Алла деп эштери бар. Ынчалза-даа олар юридиктиг эртем чок. Б.М.Серен ТР-ниң прокуратура органнарынче ону ажылга киирериниң дугайында дилеглиг кымгаа-даа барып көрбээн.

2005 чылдың күстен тура, прокурор албан-дужаалдарының орнунга ажылдаарының курлавырында ТР-ниң Дээди судунуң очулдурукчузу Алимаа Электээровна Серен туруп турар, ол 1973 чылда төрүттүнген, 2001 чылда Новосибирскиниң экономика болгаш юриспруденцияның күрүне академиязын дооскан. Ооң авазы Өлзеймаа Машпак-ооловна Монгуш боду Сүт-Хөлден. Ачазы Бугажык Күжүгетович Серен Бай-Тайгадан. Олар Бай-Тайга кожуунда чурттавайн турар. Чүгле ол боду, ооң оглу болгаш ачазы Серен фамилиялыг. Төрелдеринден кым-даа солунче чагаа биживээн. «Мээң таныыр улузум аразында У.К.Серен, А.Шоолай деп улус чок» деп, А.Э.Серен дыңнаткан.

Хыналда үезинде 1977 чылда төрүттүнген Алла Анай-ооловна Шоолай деп кижини тодараткан, ол 2005 чылда Сибирьниң күрүне академиязының Новосибирскиде салбырының юриспруденция талазын дооскан. Республиканың прокуратуразынга ону ажылга киирериниң талазы-биле дилегни ооң өөнүң ээзи 2001 чылда киирген. Кадрлар килдизи прокуратураже ажылга хүлээп алырының чурумун тайылбырлап берген. Алла Анай-ооловна ажылга хүлээп алырының дугайында айтырыгны ооң соонда прокуратураже киирбээн. Ооң У.К.Серен аттыг таныыр кижизи чок.

Моон алгаш көөрге, адрезин айытпаан чагааның автору меге ат салганы билдинген. Бо ат салдынмаан чагаа чүгле чаңгыс сорулгалыг — республиканың прокуратура органнарының адын баксырадыр, бактаары-биле бижиттинген. Республиканың прокуратура органнарынче таныш-көрүш, дөргүл-төрел тыртыжып азы акша таварыштыр ажылче кирери болдунмас. Ол чүүлдү номчукчуларга бадыткаары-биле ажылче хүлээп алырының чурумун тайылбырлаайн.

Баштай-ла ТР-ниң прокуратура органнарының штады бөгүнде бүрүнү-биле долу дээрзин айтыйн. Шупту оперативтиг ажылдакчылар юридиктиг дээди эртемниг. Прокуратураның юристеринден бир кижи эртем кандидады, ийи ажылдакчы аспирантурада өөренип турар. Ол ышкаш ажылче хүлээп алырының курлавырында дипломнуг 200 ажыг специалистер турарын үстүнде айыткан болгай бис.

«Россия Федерациязының прокуратуразының дугайында» Федералдыг хоойлу езугаар прокуратура органнарынга ажылдаар кылдыр чүгле юриспруденция талазы-биле дээди юридиктиг эртемниг кижилерни хүлээп ап турар. Кордакчының дооскаңы дээди өөредилге черин, дипломда демдектерин болгаш өөренип азы мурнунда ажылдап турган черинден характеристиказын өөренип көөр. Ол эмчиниң болгаш психодиагностиктиг шинчилгени база тускай хыналданы эртер. Ооң соонда аңаа республиканың прокурорунуң улуг дузалакчылары болгаш республиканың прокуратуразының килдис начальниктеринден тургустунган шыңгыы комиссияның мурнунга квалификация экзаменин дужаап киреринiң чөпшээрелин бээр.

Квалификация комиссиязының ажылын республиканың прокурорунуң бирги оралакчызы удуртуп турар. Ол комиссияның сүмелээни кордакчыны республиканың прокурору хүлээп ап, чугааны кылган соонда, ону ажылга хүлээр-хүлээвезиниң дугайында айтырыг шиитпирлеттинер. Ажылга хыналда хуусаага хүлээп алыр. Оон республиканың прокуратуразының кайы-бир килдизинге стажировкалаар. Алды ай ажылдаанының соонда, ээлеп турган албан-хүлээлгезинге дүүштүр үнелелди (аттестацияны) эртер.

Аттестация комиссиязынче килдистериң эң-не ат-алдарлыг болгаш шыырак билиглиг удуртукчулары, республиканың прокурорунуң улуг дузалакчылары кирип турар. Аттестацияны кижи бүрүзү эртип шыдавас. Ону эрткен соонда баштайгы класстың эрге-дужаалын тыпсыры-биле РФ-тиң Чиңгине прокуратуразынче документилерни чорудар. Баштайгы класстың эрге-дужаалын тыпсырының дужаалын Россия Федерациязының Чиңгине прокурору үндүрер. Бо бүгү тайылбырның соонда прокуратураже тала-дугай тыртыжып, ажылдап кирери болдунмас дээрзинге чигиниг турбас боор деп бодаар-дыр мен.

Аңаа немей прокуратураның чуртта юридиктиг дээди өөредилге черлеринче абитуриентилерни өөредип чорудары-биле прокуратура чылдың-на абитуриентилер чыылдаларын чорудуп, тускай шынзылгаларны берип турарын база дыңнадыйн. Ол институттарга специалистерни өөредириниң болгаш прокуратура органнарынга ажылга тургузарының талазы-биле үш таланың керээзи чардынар. Прокуратураның шак ол доозукчулары прокуратура органнарынга ажылга албан хаара туттунган турар. 2005 чылда республиканың прокуратура органнарынга прокуратура институттарының 11 доозукчулары ажылга тургустунган.

Виктор КИЗИКИН,
Тыва Республиканың прокурору.

Уруг азырап алыры

«Шын» солуннуң номчукчуларының өг-бүлеге хамаарыштыр салып турар айтырыгларының бирээзи — уруг азырап алырының чурумунуң дугайында айтырыгга тайылбырны бээрин ТР-ниң Дээди судундан дилээн бис.

— РФ-тиң Өг-бүле хоойлузунуң 124-кү үүлүнде ургларны (уруг азы оол) хоойлу езугаар азыралга бээрде, бир дугаарында ургларның эрге-ажыын камгалаарын удуртулга болдурар болгаш ургларга чүгле эки талалыг байдалдар барда чөпшээрээр.

Ол чүл дээрге, бирээде, кады төрээн ургларны (алышкыларны, угбашкыларны) аргалыг болза, аңгы-аңгы өг-бүлелерге азыравазын айтып турар. Чүгле кады төрээн ургларның эрге-ажыктарын камгалаар болгаш оларны аңгы азыраары болдунуп болур таварылгаларда, чөпшээрээрин көрүп болур.

Даштыкы чурттардан хамаатылар бо талазы-биле айтырыгларны, тускай негелделерни эрткеш, РФ-тиң уруглар азырап алырының айтырыын шиитпирлээр тускай органнарының даңзызындан өскүс арткан болгаш күрүненiң долу хандырылгазында турар бичии чаштарны, назы четпээннерни тып көргеш, уруг азыралга алыр дугайында билдириишкиннерин киирип болур. Ол өскүс ургларны РФ-тиң иштинге өске улус азыралга алыры берге апарган таварылгада, даштыкы чурттарның хамаатыларынга азыраарын чөпшээрээр.

Мурнуку чылдарда даштыкы чурттардан хамаатылар Россия Федерациязы болгаш бистиң республикадан өскүс ургларны хөйү-биле азырап ап турган болза, сөөлгү үеде бо байдалга хамаарыштыр янзы-бүрү айтырыглар көдүртүнүп, ургларның эрге-ажыын камгалаар ажыл шыңгыырап, хыналдалар чоруттунуп эгелээни-биле өске чурттарның хамаатыларының талазындан өскүс ургларны азыралга алыры эвээжээн. Өскүс арткан бичии чаштар, назы четпээннерниң эрге-ажыктарын камгалаары-биле оларны аргалыг болза республика иштинде чурттап турар улус боттарының азыралынга алган болза деп бодалдыг мен.

Уруг азырап алыр күзелдиглер бир дугаарында хоорайның, кожуунуң өөредилге килдистериниң харагалзал килдистеринге (отдел опеки и попечительства) барып, херек документилерни долдурар болгаш азырап алыр дээн ургнуң дугайында медээлерни оон билип ап болур.

Кандыг документилер херегил?

1. Уруг азыралга алыр дугайында билдириишкинни киирип тура, өг-бүле улус болза, аңаа иелээн ат салган турар. 18 хардан өрү назылыг эр азы херээжен кижи болза, бодунуң дилег билдириишкинине чүге уруг азырап алыр деп турарының чылдагаанын база ургну өстүрүп кижизидип, долузу-биле хандырып болурунуң барымдааларын айтыр.

2. Азыралга алыр деп турар ургнуң төрүттүнген дугайында херечилелиниң хоолгазы, ооң адиези азы азырап чоруур төрелдери (опекун) бар болза, оларның нотариалдыг чөпшээрелин кожар.

3. Азыралга алыр деп турар ургнуң кадыкшыл, күш-шыдал болгаш угаан сайзыралының дугайында эмчиниң тускай бижии турар.

4. Уруг азырап ап турарларның боттарының талазындан оларның ажылдап турар черинден ында ажылдап турарының бадыткал бижии, характеристиказы, ол ышкаш РФ-тиң Кадык камгалалының яамызының 1995 чылдың декабрь 25-те үндүрген 369-641 дугаарлыг доктаалы езугаар уруг азырап алыкчыларының кадыының дугайында эмчиниң тускай бижиин тургускан турарын хоойлуда айыткан.

5. Азыралга уруг алыр күзелдиглерниң шалыңы, хууда дузалал ажыл-агыйы, артыкшылдыг акша-хөреңгизиниң дугайында медеглелдер, боттарының ургларындан аңгыда, немей уруг азырап, өстүрүп болурунга таарымчалыг байдалдар барын көргүскен барымдааларының бадыткалдарын аңаа кожар. Ооң мурнунда уруг азырап алыр күзелдиглерниң шалыңы чуртта болгаш республикада амыдыраарының доктааттынган эң кудуку хемчээлинден кудулавазын негээр турган болза, 2004 чылдың декабрь айдан эгелеп, бо негелде өскерилген болгаш уруг азырап ап турар улустуң дузалал ажыл-агыйлыын, бот-орулгазын өөренип көөр кылдыр немей тургускан.

6. РФ-тиң Хамааты хоойлузунуң 34 чүүлүнүң негелдези езугаар кожуун, хоорайның өөредилге килдизиниң харагалзал органнарының чоруткан хыналдазының дыңнадыынга тус чер чагыргазының даргазының адын салган түңнел бижии турар. Азыралга ап турар ургларның ада-иезиниң ада-ие эргезин суд таварыштыр казытканын азы кадыкшыл байдалының аайы-биле уруг азырап шыдавазының дугайын (недееспособный) айыткан бижик турар. Ол ышкаш суд ада-иени буруулуг деп көөр болза, ургларын алды айдан хөй хуусаада чылдагаан чок азырашпайн турган азы уруглары-биле кады чурттавайн турган ада-иениң чөпшээрел бижии херекчок бооп болур.

7. РФ-тиң Өг-бүле хоойлузунуң 132-ги чүүлүн езугаар 10 хардан өрү назылыг ургларны азырап алыр таварылгаларда оларның боттарының чөпшээрели херек. Суд бо айтырыгны шиитпирлеп тура, бир дугаарында ургнуң күзел-бодалын өөренип көөр.

Оон ыңай РФ-тиң Өг-бүле хоойлузу езугаар көрдүнгени болза:

— азыралга уруг ап турар улус бадылга чок өг-бүледе чурттап турар болза, оларның кайызының-даа нотариуска бүзүреттирген чөпшээрели херек. А бир эвес өг-бүле улус бир чылдан өрү үеде кады чурттавайн турар, аразында харылзаа чок азы оларның кайы-бирээзиниң чурттап турар чери үр үениң иштинде билдинмес таварылгада, ол кижиниң чөпшээрели херекчок бооп болур;

— азыралга ап турар бичии кижиниң ады, фамилиязы база адазының адын хевээр арттырып болур. Уруг азыралга алганының дугайында чүүлдү хаарлыг суд хуралынга көөр. Ынчангаш уруг азырап ап турар улус билдириишкинине ургнуң адын, фамилиязын база адазының адын өскертип, аңаа боттарының ат-фамилиязын бээр, төрүттүнген хүнү, чылын өскертир болгаш ургнуң төрээн херечилелин чаартып, эде бижиирин дилеп болур. Ол ышкаш суд 10 хардан өрү назылыг ургнуң чөпшээрелин, күзел-бодалын хынап айтырган турар;

— уруг азырап алган ада-иениң болгаш оларның азырап алганы ургларының эргелери, хүлээлгелери төрээн ажы-төлү, ада-иениң деңнелинге деңнежир. Чижээлээрге, ада кижи азырап алган уруун азырашпас азы өг-бүле чарлы берген таварылгаларда, ол ада ургну азыраар болгаш ооң азыралынга алимент төлээр дээн ышкаш хоойлу езугаар хүлээлгелиг болур.

База бир демдеглексээрим чүүл бар: чамдык иелер аарыга таварышкаш азы амыдыралга тургустунуп келген янзы-бүрү бергелерге таварышкаш, чаш ажы-төлүн канчаарын аайын тыппайн оларындан ойталай бээр азы өске-бир черге кааптар таварылгалар турар. Шынап-ла, аргажоктан бергедээн таварылгада ие кижи ажы-төлүн карак ажыт каапайн кожуун, хоорайларда уруглар эрге-ажыктары камгалаар органнар болгаш өөредилге килдистери таварыштыр уруун түр када уруглар бажыңынга (Кызыл хоорайда болза, 3 харга чедир ургларның азы 3-6 харлыг ургларның Уруглар бажыңы) ол албан черлериниң улуг эмчилериниң чөпшээрел, дугуржулгазыбиле арттырып болурун ие херээжен кижи база өскүс арткан ургларның төрелдери билип алыры артык эвес деп бодаар мен.

Любовь ДАМДЫН,
ТР-ниң Дээди судунуң судьязы.

Үе болгаш кижилер

Бир шүлүктүң чалгыы-биле...

Базарга көк, эдерге хек
Базырыктыг төрээн черим –
Хендергемге келгенимде
Хере-хере боданыр мен.

Узун баткан Элегестиң эгезинче дедир аккан хемниң адын Хендерге дээр (моолдап Хедер гол). Ол амгы Чеди-Хөл кожуунунуң Хендерге сумузу-дур, а суурнуң ады – Ак-Тал. Хендергениң девискээринде скиф үезиниң базырык-хорумнары колдаан.

Чашта баскан истеримни
Чаашкын, хаттар балаза-даа,
Тарбаган даам кайын уттур
Таваар бодап, сактып тур боор.

Тарбаган дааның мурнундан үнер дээр болза, кижи ынаар чеңгиир-даа ужур чок. Артыы талазы ажык хову, ол хову барза-барза, мырыңай Ажыг-Карага барып үскен. Ол ховуга аныяктар молдурга-казыра мунуп ойнап хүнзээр. Ол үеде чогаалчывыс дагның кедээзинде олуруп алган, бижиттинип-ле олурар. Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының чогаалчы салым-чолу ол үеден эгелээн бооп база чадавас. Ол дагда тарбаганнар ам-даа бар, ук черниң улузу ону кижи болганга ыыттавас. Тарбаган дааның белинде хуу арат Кыргыс Хемчикей чурттап олурар.

Чеди-Хөлден хараарымга,
Сеткил-ч үрээм дойлуп келир.
Ынак хемим эргий көргеш,
Ырлаксаам кээр, ыглаксаам кээр.

Чеди-Хөл кожууннуң төвү Хову-Аксынга баргаш көөрге, мөңге меңги тас баштыг тайга – Чеди-Хөл ол-ла болгай. Ол тайганың кырында чеди хөл бар, ол тайгадан кайнаар-даа көөрге, чоок-кавы девискээрлер адыш оюунда чүве дег көстүр. Даштыкылар Хову-Аксынга келгенде, «Тываның Швейцариязы» деп шын адап турганнар. Чеди-Хөлге чедип келем, «Хову-Аксы» аныяктар конкурузунга киржиилем, че!

Кыйыгларга үүргене чыып,
Кызыл-даван ойнап чордум.
Эмиглер дег с үүрлериңге
Эргеленгеш, тодуп чордум.

Шынап-ла, Эмиглер деп адаар беш сүвүр бар. Олар бот-боттарындан ылгалдыг. Эмиглерниң ары талазы арга-ыяштыг, аңмеңниг. Ам Эмиглер аразында арат ажыл-агыйлыг Алдынмай (Вера) Оруспай ажытөлүү-биле хуузунда мал-маганын азырап, өстүрүп олурар.

Баян-Талам, Узун-Ховум
Байыр тудуп чыткан дег-дир.
Кодур-Өшк үм, Саңныг-Хаям
Холун менче сунган дег-дир.

Баян-Тала – улуг чайлаг оран. Баян-Таланың кайгап ханмас эртинези – честеккат. Ховуга аъттыг чоруурга, аъттың дуюглары кып-кызыл-ла апаар чүве. Узун-Хову узун-на хову. Узун дурту барык 20 км ажыг, Чаламадан эгелээш, амгы Хову-Аксынга барып төнген. Хоорай хевирлиг кобальтылыг Хову-Аксы суурнуң ады моон укталып тывылган.

Кодур-Өшкү дааның хаялары дыт кодурунга (саатка) дөмей боорга, ынчаар адаан.

Хараачыгай, Калбак-Саарыым
Катап-катап көөр үмге,
Кара баарым халаш кынныр,
Караам чажы кылаш кынныр.

Чогаалчының бижиттинип олурганы Тарбаган дааның кырындан көөрге, Калбак-Саарыг, Хараачыгай тодаргайы-биле көстүр. Ол девискээр азы Даг адаа кезек саттарның чурту болур. Аңаа малчын Оруспай Сат, чылгычы Бакаа Сат олар күрүнеиң малын малдап чордулар. Оолдары Баян-оол Сатович Оруспай Чеди-Хөл кожуунның чагырга черииң ажыл-агый удуртукчузу бооп ажылдап чоруур. Владимир Сатович Бакаа чоокка чедир «Ак-Тал» совхозту удуртуп чорду (ам бистиң аравыста чок).

«Кегжиримниң эдигени
Хендергениң суунда чүве.
Боостаамның эдигени
Могайымның суунда чүве».

Могай бажында кыштаг. Эрги кыштаг. Эрги казанак. Бажың болурда, төөгүлүг бажың. Бажыңны туткан кижи – ТАР-ның атсураглыг «Арзылаң» мөгези – Доңгак Балчый-оол. Ол бажың ам-даа бар, төөгүнүң тураскаалы бооп арткан бажыңны кым-даа үреп буспас, ол хевээр артар.

Эрги кыштагдан кудулдур чаа кыштаг. Ооң ээзи Саарбай Кыргысович Көк-оол ажы-төлү-биле ниитиниң болгаш бодунуң мал-маганын кыштагладып, кадарып олурар. Чаа кыштагның хажыызында «Могай бажының бурганнары» бар. Бурганнарны чурумал кылдыр скульптураның, уран чүүлдүң кааскалгазының дүрүмнеринге чагыртып, бетондан шуткуп тургаш кылган бурганнар-ла болгай. Авторлары Сүге-Маадыр Сотпа (ам бистиң аравыста чок) болгаш Виктор Серен.

Могай ховузунга шагдан бээр тараа тарып келген. Ам ында бригада төвү бар. Электри чырыы дүн-хүн чок хып турар. Могайның ховузунда Андрей Кыргысович Бадының муң ажыг хой-өшкүзү 2 коданда кыштап турар. Шээр малдан өске, бир кодан аскыр өөр чылгы, ийи чүс чыгам бода мал база бар.

Хендергемниң чону база
Хемиңерни дөзээн силер.
Хендирбези бедик-бедик
Кенээттери хертеш-хертеш.
Чычыы-торгу содак кеткен
Чыраа-Кара Балчый-оол дээш,
Эзер-Дамдың, Самнаар-Сандан –
Эрес эрлер силернии-дир.

Хендергеге келин болуп келген кыс бодунуң төрээн аалын чоктавас дээри-ле шын. Келиннери кайы-даа кожуундан келир-ле, хакас-даа, бурят-даа, орус-даа болур-ла, а чону ону төрээн уруу кылдыр хүлээп алыр.

Доңгак Ажыевич Балчый-оол 40 чыл иштинде хүрежип келген, а чүгле 56 харлыында хүрежирин соксаан. 16 харлыында-ла кожуунга шүүлген. Хүрешке эң-не дүжүткүр чылдары 1934-38 чылдар. ТАР-ның Наадымынга шүглүп каарга, Салчак Калбакхөрекович Тока эзерлиг аътты чедип эккелгеш, карабин боону база немец марканың «Зингер» дааранып машиназын белекке тывыскан. Оглу Начын-оол Доңгакович Балчый-оол (материалды белеткеп турда чырык өртемчейден чарлып чоруткан) көдээ ажыл-агыйынга совхоз директорлап, ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызынга, Чеди-Хөл кожуунның чагырга даргазынга ажылдап чораан.

Дамдың Сат база-ла Даг адааның кезек сады. Эзер ашак кел чор дээш, кирип келген өөнүң ээлери дөрже чалап, ажы-чеми-биле хүндүлээрлер. Дөрт ыяшты эптеп тургаш эзер чазап каанында чүве бе азы эзер тыва кижиниң амыдыралының чартыы боорга ындыг ийикпе, ол ирейни чон кончуг-ла хүндүлээр. Ол чүгле эзер чазаарынга эвес, өске-даа ажылдарга уран-шевер, усдарган. Дамдың Саттың үре-салгалы болур кижи – Регионалдыг энергетика комиссиязының, ам ТР-ниң өртек-үне талазы-биле албанының удуртукчузу Мерген Кыргысович Анай-оол ол-дур. «Эзер-Дамдың» — Мерген Кыргысовичиниң иезиниң аайы-биле кырган-ачазы болур.

Хендергениң –
Херии черниң долааннары
Кедергей-ле узун назы
назылаарлар,
Кедек черде чоон, чодур дыттар
ышкаш,
Хеглирин-даа,
Херлирин-даа уттуп алыр.
(К.Кудажы, «Хөнелер», ар.54).

Ол долааннарның угу, салгалы болганнар – Анатолий Долаанович Болат ССРЭ-ниң автомобиль транспортунуң тергиини, Тыва АССР-ниң депутады чораан болгаш чазактың өске-даа хүндүлүг шаңналдарының эдилекчизи. Ам Хову-Аксында хүндүлүг дыштанылгада олурар. Анай Долаанның дугайында бо материалдың төнчү кезээнге айтыр апаар.

Горькийниң холун туткан
Хоочун эмчи Дакый-Сүрүң,
Аргуун ирей тоолчувус
Араңардан үнген болгай.

Анна (Дакый-Сүрүң) Намбраловна Торжу бо материалды белеткеп турар үеде 95 хар чедип чорааш бистен чарлып, «бурганнай» берген.

Дакый-Сүрүң Намбраловна ТАР-ның үезинде бир дугаар тыва акушер, ССРЭ-ниң кадык камгалалының тергиини, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы чораан. Күш-ажылдың Кызыл Тук орденибиле шаңнаткан, амыдыралында өске-даа бедик шаңналдарга төлептиг болган. Ооң дугайында улуг чогаалчылар М.Горький, С.Сарыг-оол, К. Кудажы чогаалдарынга бижип чораан. Москвага чогаалчы М.Горький-биле ужурашкан бир дугаар кыс болган. Тываның база найысылалдың хөгжүлдезинге киирген ачы-хавыяазы дээш А.Н. Торжуга «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты тывыскан, ооң адын «XX чүс чылдың шылгараңгай кижилери» деп күрүне номунче киир бижээн.

Анна Намбраловна үш кыстың иези: улуу — Тая Ивановна Торжу Таңдыга башкылап чорааш, пенсияже үнген, ортун уруу Ая Ивановна Торжу авазының изин салгап, эмчи мергежилдиг болуп, Кызылдың эмчи училищезинге башкылап, сөөлүнде барып «Иениң сактыышкыны» деп тоожуну бижээн. Хеймер уруу Галина Ивановна Насюрюн Федералдыг почта харылзаа черииң Тывада эргелелиниң даргазынга ажылдап турган.

Аргуун ирейниң тоолун дыңнаксааннар бир аалдан өске аалче көжүп турар боор чүве. Ол тоолчу кыштың узун дүнелеринде өг бүрүзүнүң күзенчиг аалчызы-ла болгай. Тоолчунуң оглу Садар-оол Кыргысович Аргуун Эрзинге садыгжылап, сөөлүнде Шуурмактың ыяш ажыл-агый черинге чазаныкчылап тургаш пенсияже үнгеш, ам Шуурмак суурда чурттап олурар.

Бээзи кожуун сузун баскан
Бегзи мөге маадырывыс
Фашистерни ш үгеш келгеш,
Малчын хевээр чурттап чору.

Амгы Чеди-Хөл кожууннуң Ак-Тал суурунуң бир кудумчуҗу Доңгак Бегзи-Хуурактың адын эдилээн. Бодунуң адын эдилээн кудумчуга чурттаары кижи болганга таварышпас, а Доңгак Хелиң-оолович-ла ол кудумчуга чурттап чораан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну тайбың чылдарда мурнакчы малчын болуп, күш-ажылдың хоочуну, хөй-ле дайынчы орден-медальдарның эдилекчизи кылдыр чуртталгазын эрттирген. Доңгак Бегзи-Хуурак Тываның Наадымынга үш удаа шүүлген, «Арзылаң мөге» хүндүлүг шолалыг чораан. Ооң оглу Борис Доңгакович Бегзи-Хуурак амгы үеде Улуг-Хем кожууннуң Шагаан-Арыгда хостуг болгаш тыва хүрештерге аныяктарны өөредип чоруур.

Ады дээрге кыстар ышкаш,
Арыг дээрде кастар ышкаш,
Сүгдермаазы девий бээрге,
Сүдүн чажып сүзүглээр чон.

Хендерге – мөгелер чурту. Хүрешти эгелээриниң чуруму амгы хүрештен ылгалдыг турган. Мөгелерни санының аайы-биле (16, 32, 64...) ийи дизе удурланыштыр чыскаалдыр олуртуп алыр. Мөгелерни хүрештирерде, онагларын ийи таладан: оң, солагай талазындан кежилдир адап тургаш хүрештирер.

Бирги салыгда аныяк-даа, ат-сураглыг-даа шупту мөгелер хүрежир. «Арзылаң» мөге 4-ке чедир хүрешпес, а хүрежир болза, күзээн мөгезин амалап алыр. Чогумна хүреш байырлалының эгелээни болгаш ажыдыышкын болур езулалы Тумат Сүгдермаанының девии-биле эгелээр. Ооң оглу Орус-оол Сүктермаа башкы эртемин дооскаш, ээрерген Эрзин-Теске баргаш, чаңгыс Мөрен школазында ам 40 чылдар иштинде башкылап ажылдап чоруур.

Мөгеңерни дөзевээн мен,
Мөлд үргейим өөнде-даа бол,
Сагыжыңар агын оода
Салгап аарын өршээп көргер.
(К.Кудажы. 1981 ч.)

Шүлүкте айыттынган маадырлардан аңгы, дөгерезин эвес-даа бол, каш хендергежилерни адаза эки боор.

Серен Тумат – аң-меңнериниң аажы-чаңын билир болгаш оларның огурарын, эдерин база алгырарын ол-ла олчаан өттүнгенин болгаш Аргалыг ашак (алды аргалыг, беш мегелиг) деп ыткан тоолун грампластинкада бижиттингеш, тыва уран чүүлдүң алдын фондузунче кирген. Хендергеде Хүрегечи аржааны бар. Ону Серен Тумат ажыткан. Ол аржаанны чон ам мырыңай «Серен аржааны» деп адай берген.

1956 чылда улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге Тывадан киржип чораан бөлүк мурнакчыларның бирээзи – Тюлюш Бегзи-Хуурак ол. Малдың чаш төлүн онча-менди камгалааны база чүс баштан хөй хураганны алганы дээш чораан. Ооң оглу Седен-Сүрүң Тюлюшевич Бегзи ССРЭ-ниң профтехөөредилгезиниң тергиини, совет чазактың орден-медальдарының эдилекчизи чораан. Седен-Сүрүң Тюлюшевич амгы №1 профессионал-техниктиг училищеге ажылдап, хөй санныг аныяк мастерлерниң дагдыныкчызы чораан.

Бүгү назынында төрээн Хендергезинге ажылдап-чурттаан кижилерниң бирээзи – Сүге-Маадыр Доңгакович Сотпа болур. Ол агроном ажылының аайы-биле «Черниң кежиин четтирер дизе...» деп рубрика-биле солун арнынга агротехниктиг билиглерни хөйнү чырыткан. Сүге-Маадыр Сотпа ховар дээн ус-шевер кижи.

Биче-оол Кыргысович Моңгул-оол – Сибирьниң болгаш Ыраккы чөөн чүктүң национал хүрежиниң тулган чемпиону, бөлүк моол мөгелерниң бирээзин арыг октаан мөге. Биче-оол Кыргысович 1977 чылда «Жданов», сөөлүнде «Ак-Тал» совхозтуң директорунга томуйладып ажылдап чораан. Б.К.Моңгул-оол бодунуң директорлап чораан чылдарында Ак-Тал суурну спортчу суур кылдыр сайзыраткан. Ажык стадионну болгаш спортзалдыг Культура бажыңын туттурган. Ам ол Культура ордузу Биче-оол Моңгул-оолдуң адын эдилээн. Ол удуртукчу ажылындан аңгыда, «Тываның аныяктарының» болгаш «Шынның» идепкейлиг бижикчизи болгаш шүлүкчү чораан.

Хирлиг-оол Кыргысович Чамзы – Тываның эң баштайгы аныяк прокурору. Ол прокурор ажылындан аңгыда, 1981-1985 чылдарда Тыва АССР-ниң Дээди судун база даргалап чораан. Сөөлүнде Дээди судтуң судьязы чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ооң уруу Айя Хирлиг-ооловна Чамзы-Ооржак амгы үеде Арбитраж судунуң судьязы албан-хүлээлгени күүседип чоруур.

Шивит-Сүрүң Долаанович Самбала назынында 40 чыл ажыг башкылаан. Башкы чылдарының хөй кезиин школа директорлап чораан. Сөөлгү чылдарда Каа-Хем кожуунуң Суг-Бажы ортумак школазындан пенсиялап үнген (үстүнде ады кирген маадырлар ам бистиң аравыста чок).

Будук-оол башкы. Кара-Сал Дамбаланович Будук-оол 1950 чылдарның эгезинде Хендерге 7 чыл школазынга башкылап келгеш, баштайгы ынакшылын маңаа тыпкан, дун төлү маңаа төрүттүнген. Өөнүң ээзи Любовь Степановна Кокарева Кызылдың №2 школазынга математика башкылап тургаш, пенсияже үнген. Кара-Сал Дамбаланович Улуг-Хем кожуунга школа директорлап, партия-совет органнарга ажылдап, Улуг-Хем кожуунун удуртуп чораан. Ооң удуртукчу ажылга салымныын үстүкү органнар билгеш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретарынга томуйлаан. К.Д. Будук-оол республиканың «Билиг» ниитилелин удуртуп, Тываның Төп соңгулда комиссиязының даргазының хүлээлгезин база күүседип чораан. Ам хүндүлүг дыштанылгада, Кызыл хоорайда чурттап олурар.

Анай Балчыровна Кара-оол — Хендерге школазының эң тергиин өөреникчизи чораан. Анай Балчыровна башкылап ажылдап, хөй чылдар дургузунда Каа-Хем кожуунга партия ажылынга бараан болган. Афганистанга интернационалчы шериг хүлээлгезин күүседип чораан Кара-оол алышкыларның иези ол. Ортун оглу Шолбан Валерьевич Кара-оол ам Чазак Даргазының оралакчызы албан-дужаалда ажылдап чоруур.

Шүлүктүң утказын эдерип, Чеди-Хөл кожууннуң Хендерге сумузунуң чонунуң, эрги чурттакчыларының дугайында бижидим. Чаа амыдыралды, амгы үениң кижилериниң ажыл-агыйының, амыдырал-чурталгазының дугайында чырыдарын Ак-Талдың аныяк-өскени уламчылаар боор деп идегедим.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.

Таңды кожуун.

Александр ДАРЖАЙ

КАЗАНАК

(Уланчызы. Эгези № 22, 24, 27 «Шында»)

Бир-ле катап школаже базып олурда, кады чорааш, үн-бажы чиде бээр Ойнаар-оолдуң үнү үнүп келген.

— Авырал!..

Авырал ооң арнынче көрнүп келген. Ойнаар-оолдуң шырайы улуг кемниг херек кылып кааш, буруузун долузу-биле билинген чүве дег кыннып келген. Авыралдың ынчалдыр тодаратканы ылап-ла шын болган.

— Авырал! Мээң хайым-биле чараш чоон кара чаъжыңны кезип октапкан болгай сен. Мени та өршээ, та өршээве! А мен бодумну амдыгаа чедир чектеп чор мен – деп, Ойнаар-оол бирде куду көрүп, бирде шала пөрүк Авыралдың арнынче көргүлээн.

— А-а!.. Шагда эрткен чүве ышкажыл! Чүгле сен эвес, өске оолдар база-ла шеле тыртар чоржук. Ча-чаа, ону кем деп! Мен үттупкан мен. Узун чаъшты ажаап дыраар деп чүве дыка шүүттүг-дир ийин. Оолдар силерниң баштарыңар дээрге, хала чок чүве ышкажыл! Че, дилеп турар болганыңда, өршээр-ле апаар-дыр ийин – дээш, Авырал ооң арнынче чазык хүлүмзүрүп көрүп каан.

Ойнаар-оолдуң борбак улуг карактары артында-ла чырыткыланы берген. Думчуунуң бажында мыжыргай хензиг дерлер эртенги хүн карааңга, оът-сигенде дүшкен шалыңнар-даа ышкаш, чайынналып турган.

— Мен ам-даа ол чаъшты аажок хараадаар-дыр мен. Авырал, катап узадыр өстүрүп алзыңза, чүл! Дыка чараш болур-дур ийин – дээш, Ойнаар-оол ээрежип дилээн-даа хевирлиг чугаалаан.

— Ылап-ла, чоон, узун чаъштыг болурумну күзеп тур сен бе? – деп, Авырал ол та канчаары ол чүве, боданмайн-даа эдипкен.

— Ийе!.. – деп, Ойнаар-оол дегийт-ле харыылаан.

— Шеле сога берзиңзе, канчаар мен!.. Иий-дадай! – дээш, Авырал каттыра каапкан.

— Кажанда-даа!.. Чүгле чарашсынып көөр мен...

Ойнаар-оолдуң: «Дыка чараш болур-дур ийин» дээн сөстери Авыралга чүден артык тааланчыг болган. Ынчангаш ол чаъжын катап узадыр өстүрүп эгелээн. Бажының сырый кара дүктерин олбо дырап, бир шагда балдыр чедир сула салып чораан чаъжы дег эвес-даа болза, эгин шыва чаптылып бар чыдарын көрүнчүктен сеткили ханып көргүлээр апарган.

«Чүгле чарашсынып көөр мен!» — деп, Ойнаар-оолдуң сөстерин ол утпаан, үргүлчү сактып чораан. Ойнаар-оол чүгле ооң хүн карааңга бырлаңнадыр кылаңдыржып чайынналган чоон кара чаъжын чарашсынып чоруур эвес, а ооң бүгү хевир-сынын, аажы-чаңын, Алдын Даңгынаны балыкчы багай Өскүс-оолдуң карак албайн, салдык чок кайгаары дег, чарашсынып чоруурдур эвеспе дээрзин чоорту сеткил-сагыжы хамаанчок, эът-ханы-биле безин медереп билип турар апарган...

Анай-хаактар дүлеп, салгынхатка ол-бо чүкче чашканналдыр хадый бергенииң соон дарый удаваанда чодураа, долаананың ак-чайт кылдыр чечектелир түлүү эртип турда, май ай адакталып келген. Авырал сеткил-чүрээниң ханызындан хайныышкынныг, хөй тывызык чажыттарлыг амыдырал дээр өртемчейниң хаалгазын ажыдып, ооң эргинин артап киреринге белен эвезин билип эгелээн. Ол сеткиишкин сөөлгү коңганың соонда улам-дам күштелген. Ооң мурнунга доктар-моондак-даа чүве ышкаш билдинмес коргуушкун хенертен туруп келген. Бир ай болза-ла, ол өөрү-биле, Ойнаар-оол-биле школазын доозар болгай. Школага өөренип турган ийик сен – дээш, Авырал бодунуң оюн-баштаанга мырыңай херек кырында болган чүве дег, эъди изип алзы каапкан.

Ойнаар-оол олче аксын аазадыпкан, чүнү чугаалаар аайын тыппайн турган. «Мен сеңээ ынак мен!» деп диттип сөглежик мен бе? Ол хиреде аравыста хамаарылганы тодарадып албаанывыста безин хүннээшкинниң изиг чалбырааш одунга хөме алзы бээрге, болур бе, Авырал?» — деп, карактары бүлдеңейнип бодай каапкан.

— Эх, Авырал, Авырал!.. – дээш, Авыралдың ада-иезиниң чайгы чадыр-бажыңындан Ойнаар-оол үне маңнап чоруй барган.

Оюн-баштак шак ынчалдыр төне бээрин Авырал билбээн. Буттарын бир-ле чүве шимчедир аргажок кылдыр ораай шаапкан ышкаш болган соонда, ол олурган черинден туруп чадап каан. Чүнү кылып алганын, Ойнаар-оолдуң сеткилин хей черге кандыг-даа бодал чокка хомудадыпканын Авырал кемзинип, буруузунуп олура, бажын туттуна каапкан.

Ол бажындан туттунуп алгаш, куду көрнүп, харык чок элээн олурган. Ойнаар-оолга буруузун ам бо дораан барып минниир, оон өршээл дилевес болза, черле талаар-дыр деп билип: «Тенек ааран чүве!» — деп, бодун чектеп кончуттунган. «Оюн-даа болза, ол канчаарым ол ой! Кижиниң эң-не арыг, чаагай сеткил-сагыжынга дээп! Ынчаар чаңнаар эргем турган-даа бе, ынчаш? Шончалайже Ойнаар-оол чызалаар хамаанчок, ооң уунче кажан-каяа карак албайн көрүп чорааныл? Шончалай дээш, ол кажан-даа сеткил-сагыжы куюмнааже уярап, кударавайн чораан-на болгай. Чогаал маадыры Шончалайны меңээ дөмейлээш, ону шээжи-биле доктаадып алгаш, аянныг номчуп чораан кижини ол черле канчаар ынчалдыр хомудадырым ол! Кончуг-ла сээдең-дир мен. Мындаа кежээликтей Хадыңныг-Дөргүн кирип агаарлаалы деп дилээрге, улус көрүп кааптар дээш ынаважык мен чоп. Ойнаар-оолдуң маңаа кээп, мээң-биле билеттер өөренип, билбейн барганывыс удур-дедир айтыржып олурарывысты бо кавының улузудаа, чаңгысклассчыларывыс, Шончалай-даа билир-ле болгай. Костюмун база каапкаш баргандыр көрем. Ону чедирип берип чоруур кижи болуп, ооң угбазының бажыңынга чедер болгандыр мен. Хадыңныг-Дөргүн кирип, агаарлап, селгүүстээй-ле бис» — деп, Авырал шиитпирлээш, сандай ооргазында кедире салып каан костюмну алгаш, ооң хөрээн суйбагылаан. Карактарындан ийи шуру чаш деңге чүгүржүп бады барган...

Авырал Ойнаар-оолдуң угбачестезиниң бажыңының соңгазының баарынга кудумчуга Ойнаар-оол ону эскерип каар ирги бе деп көскүлеңнеп, аай-дедир кылаштагылаан. Аңаа Ойнаар-оол көзүлбээн. Херим эжии кыйырт дээн. Ойнаар-оолдуң угбазы Чечек дашкаар үнүп келген.

— Ойнаар-оол келбеди ийин, Авырал. Кады кичээлдеп турбаан улус силер бе? – деп, ол айтырган.

— Ийе. Дем-не чоруткан кижи чүве. Буруулуг болдум, угбай! – дээш, Авырал келген уунче дедир базыпкан.

Ам бажыңга бааргa-даа чүүдаа кылдынмас, холдар салдынчак. «Ойнаар-оолду канчап алырыл?» дээн бодал ону дүвүреткеш турупкан. Азып, чидир кылаштай бээр бичии оол эвесдаа болза, Ойнаар-оолдуң аалынче чанмааны аңаа шала сезинчиг кыннып келген. Ойнаар-оолдуң Хадыңныг-Дөргүнге куштар үнү дыңнап, агаарлап чоруурунга ынаа ооң сагыжынга кире хонган. Ол бажыңында чок болганда, оон өскээр кайнаар-даа барбас деп билгеш, Авырал Хадыңныг-Дөргүнче базыпкан.

Хадыңныг-Дөргүн суур биле хем аразында чаңгыс борбак тейжигештиң баары-биле аккан кара сугнуң кыдыында туруп турар. Ол шыргай арыг эвес-даа болза, шынаа дазырында туттунган суурнуң бир онзагай шимелдези болуп, шаг-шаандан туруп келген. Ооң үнген-не ыяжы – холук чок хадың.

Бежен чылдар эгезинде суур чону улуг хай кылып, хадыңнарны ужуруп, когун үзүп, оттулуп кааптар часкан. Чараш хадыңнарын хирээге үзе шелдирип, балдыга одура шаптырып алган дөргүн алаак шаарарып эгелээрде, чыккылама соокта-даа, от-көс дег изиг кааңда безин ол-ла хевээр кылаң арыг, чаагай агып чыткан кара суг шуут-ла соглур часкан. Дөргүннүң алдыы талазындан хемче угландыр чапты берген шыктың безин чиндиңнээштери чидип, кургап, дазырже шилчиир дей берген турган. Чазын, күзүн ол шыкка дуруяалар бөлүк-бөлүүбиле бо-ла хонгулаар. Өөренген, чаңчыккан ногаан шыгы кургап, пагалары читкилеп эгелээрге, дуруяалар аңаа барык хонмастай берген.

Суурнуң ады база-ла Хадыңныг-Дөргүн. Оон-на болчук ирги бе, суур даргалары төрээн черинге адын берген тураскаалдыг, ыдыктыг чер-дир деп санааннары ол ийикпе, алдан чылдарның эгезинде аңаа мал оъткарарын, хадың ужурарын хорааш, дөргүннүң девискээрин долгандыр кур кажаа-биле кажааладып каан. Хүлден катап бодараан тоолчургу феникс куш дег, чаш хадыңнар оон-моон хөрзүннү деже үне халчып келгилээн. Хензиг чүвеге дораан-на өөрүй хона бээр азарганчыг чаш төл дег, агар-акпас, соглур чыгыы апарган кара суг база-ла аттыгып, кыңгырадыр агып эгелээн. Дазырландыр кургап бар чораан шык база катап чиңгир ногаан хевин кедип, чиндиңневе-ле апарган. Аныяк хадыңнарның сериин, чымчак салгынга чайганып, бүрүлерин хоюдур шылырады бергенде көөрге, чаңгыс аай кылдыр кеттинген, холдарындан четтинчипкеш, дээрбектелдир самнап-танцылаан чалыы, чараш кызыжактарга дөмейи аажок апаар. Дуруяалар база-ла шыкты, дөргүннү эргип кээп, боттарының ынакшылының хуулгаазынныг самын теп, чалгынарын ол-бо чайгылааш, дээрже соңнуг-мурнуг чыскаалдыр ужуп үнүп турарын көрген кижи бүрүзү магадап, ону сөс-биле таптыг сөглеп четпейн баар...

Хадыңныг-Дөргүн Ойнаар-оолдуң ада-иезиниң амыдырал-чурттaлгазы-биле холбаалыг, эң ылаңгыя ооң ачазының канчап малчын апарганынга улуг салдарны чедирген дээрзин Авырал авазындан бир-ле катап дыңнаан. Хадыңныг-Дөргүннү улустуң чамдыкта шын-на туразы-биле «Ондар-Дөргүн» деп адаарының чажыдын Авырал авазының чугаазындан билип алган.

Бир-ле чылын алды айның ортан үезинде, кыштаглаашкын, часкы ажылдар түңнелдерин үндүрүп турар үеде, болган төөгү эвеспе аан. Совхозтуң партком секретарынга Ойнаар-оолдуң ачазы – Оолчук Хайдыпович Ондар ажылдап турган. Совхоз байырлалының канчаар эртерин парткомга бадылаан турган. Хурал доостуру билек, кабинетче суурнуң эң хүндүлүг кижилери – он шаа ирейлер сөктүп кирип келген. Удур-дедир менди солушканының соонда, Оолчук Хайдыпович кырганнардан айтырган.

— Ча-а, хүндүлүг хоочуннар, кандыг херек дугайты чор ирги?

Ирейлер бот-боттарынче көрүшкен. Кезек ыыт чок тургулааннар.

— Мындыг херек ужуун чор бис, даргалар. Шала-ла нарын болгу дег чүве – деп, Дагба ирей чугаалап үнүп келген. – Хадыңныг-Дөргүннүң суг бажын дагыза чүл деп саналдыг келдивис.

Дагба ирейниң чугаазы аяс, кааң хүндүс дээр диңмиреп, чаңнык дүшкени-биле дөмей болган. Даргалар, аксын аданга тептирген чүве дег, шуут-ла харлыга берген. Өрээлге кезек үеде анчыы аажок ыржым турупкан. Совхозтуң удуртукчу даргалары, партия бюрозунуң кежигүннери хоочуннарның ындыг санал үндүрүп келирин кажан-даа манаваан, эгезинде кырганнардан хоочуннар дугайында дилег-ле үнер боор деп бодааннар.

— Шынап-ла, нарын айтырыг болгаш-тур. Маңаа чаңгыс сөс-биле харыылаары дыка берге-дир – деп, Оолчук Хайдыпович ыржымны үреп, чугаалап үнүп келген. – Бут кырынга канчап турар. Хоочуннар сандайларже олургулаптыңар. А бистер, аныяк улус, бут кырынга тура дыңнап көрээл. Кырганнарның саналын чүү деп көрүп турар силер? Че, даргалар, бодалыңар илередиңер.

— Хоочуннарның көк буурул баштарын хүндүлээр-ле кижи-дир мен. Ынчалза-даа эрги езуже кире бээривиске, амгы бо сайзыраңгай социализм үезинге тааржыр, чүүлдежир чүве ирги бе? Каш хонгаш, ажыл-агый түңнелдери үндүрүп байырлаар болгай бис – деп, ажылчын комитединиң даргазы Эдер-оол Дондук чугаалаан.

— Эдер-оол дарга, саналды хүлээп албайн турар бе? – деп, Оолчук Хайдыпович ылавылаан, оозу сөс чокка бажын согаш кылган.

— Чүдүлге-биле холбаалыг айтырыг-ла-дыр бо, эштер! Бистер, партбюро кежигүннери, чүдүлгеге акташкан коммунистер ындыг саналды деткииривиске база болдунмас. Чүдүүрү, шажын езулалдары кылырын шуут хоруваан чүве болганда, база-ла элдеп ийин бо, эштер. Аай-бажы тывылбас айтырыг-дыр. Хоруурга хоочуннар, чүдүлгелиг улус, хомудап база болур. Улуг даргалар – совхоз директору, партком секретары, рабочком даргазы, көдээ Совет даргазы, силер-ле болгаар ужурлуг айтырыг-дыр – деп, кол инженер Алдын-оол Ховалыг мындыг болган.

(Уланчылыг).

Бөгүн — Тыванын В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры 70 харлаан

Онзагай ыдык өргээ

Тыва театрның хүндүлүг коллективи, энерелдиг хоочуннар, эргим артистер!

Силер бүгүдеге бөгүн — тыва театрның үндезилеттингенинден бээр 70 чыл болган ою-биле база март 27-де — Бүгү-делегейниң театр хүнүн таварыштыр байыр чедирип тур мен.

Тыва театр уран чүүлүнүң кавайы болур В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры 70 чылдарның дургузунда онзагай төөгүлүг, солун чогаадыкчы орукту эрткен. Ол бодунуң эң-не эге ужуун 1936 чылдың март 25-те бөлүк аныяк артистерниң, дагдыныкчы башкыларның удуртулгазы-биле чогаадыкчы шылгалданы эртип, баштайгы улуг концертти чыылган чоннуң мурнунга көргүскени-биле эгелээн. Ооң эге кокпазын кончуг салым-чаяанныг, талантылыг оолдар, кыстар изээн. В.Көк-оол, Максим болгаш Кара-кыс Мунзуктар, В.Монгальбии, Б.Бады-Сагаан, А.Лаптан, О.Белекей, М.Комбу, О.Кара-оол, А.Тавакай, К.Хүргүлек, Д.Дамба-Даржаа, Е.Кенденбиль, Г.Дугержаа, Сиин-оол Оюн болгаш оон-даа өске хоочун артистер тыва театрның хөгжүлде төөгүзүнге балалбас исти арттырган.

Ам бо хүннерде ол хоочуннарывыстың биске арттырып каан ыдык театрын хумагалыг, чоргааралдыг эдилеп, ооң алдар-адын бедик тудуп чоруур бис. Ооң бадыткалы — тыва театрның Бүгү-делегей, Бүгү-россия чергелиг театр мөөрейлеринге доктаамал киржип, хөй санныг бедик шаңналдарны чедип ап чорууру.

Бо хүннерде театрның чогаадыкчы коллективинде кончуг талантылыг, быжыг билиглиг артистер ажылдап турар. Оларның эң-не аныяктары Санкт-Петербургтуң театр Академиязының болгаш Ярославль хоорайның театр институдунуң доозукчулары. Аныяктар-биле кады эгин кожа, театрның хоочуннары Л.Солун-оол, А.Шириин-оол, Д.Монгуш, А.Салчак, Г.Мунзук болгаш өскелер-даа сценага ойнап, оларга боттарының байлак аргадуржулгазын дамчыдып берип чоруур.

Тыва театрның репертуары кончуг байлак. Янзы-бүрү катаптаттынмас хөй санныг овур-хевирлерни театрның хоочун артистери тыва театр уран чүүлүнүң төөгүзүнге арттырып каан. Олардан дудак чок чаа-чаа салгалдар — аныяк артистер көрүкчүлерни өөртүп, оларга бараан болуп, чаа-чаа шиилерни ойнап турарлар.

Көрүкчүлерниң сагыш-сеткилинге янзы-бүрү бодалдарны доюлдуруп келир солун шиилерни тургузарынга театрның кол режиссеру А.Ооржак, режиссерлар М.Сарыг, А.Хомушку, балетмейстер О.Монгуш, чурукчулар Н.Шалык, В.Шульга, композитор О.Тюлюш олар тывызык, чогаадыкчы ажылдап турарлар. Ол ышкаш көрүкчүлерге көзүлбес театр ажылдакчылары: чырык, идик-хеп, кааскалга, дериг-херекселдер, хөгжүм, музыка цехтеринде ажылдап турарларның киирип турар үлүг-хуузун тускайлап демдеглээр апаар.

Тыва театр — бир онзагай театр. Ооң чогаадыкчы составында орус бөлүк база бар. Бо хүннерде бөлүктүң хоочуннары Иван, Нина Бершанскийлер, А.Кокорин, Г.Подругина олар-биле эгин кожа аныяк артистер база ажылдап турарлар. Ук бөлүктү режиссер А.Чадамба билдилиг удуртуп турар.

Республиканың хөгжүмшии театры, театр уран чүүлүнүң хөгжүлдезинге канчаардаа аажок үлүг-хуузун киирип келген. Артистерниң уран чогаадыкчы ажыл-ижиниң ачызында салгалдан салгалче тыва болгаш делегейде хөй санныг нация чоннарның культуразы, езу-чаңчылдары кадагалаттынып чоруур.

Эргим тыва театрның шупту ажылдакчылары, хүндүлүг хоочуннар! Тыва театрның 70 харлаан Юбилейи болгаш Бүгү-делегейниң театр хүнүн таварыштыр Силер бүгүдеге чаагай кадыкшылды, аас-кежикти, омак чурталганы күзедим. Хуулгаазын, чогаадыкчы мергежилиңер улам-на кыптыгып турар болзунам! Ыдыктыг байырлалыңар-биле, эргим театржылар!

Александр ШОЮН,
РФ-тиң театр ажылдакчыларының эвилелиниң Тывада салбырының даргазы.

Тыва "Лир хаан" Москва баар

Тыва театрның репертуарында кол черин ээлеп турар шылгараңгай шиилерниң бирээзи—делегейде билдингир шии чогаалчызы Уильям Шекспирниң «Лир хааны».

Эрткен чылын бо шии регионнар аразының россижи «Сибирь транзиди» деп Красноярск хоорайга эрткен театржы фестивальга, Казаньга болган Бүгү-делегейниң түрк дылдыг театрларының «Науруз» деп фестивальга, ол ышкаш Белоруссияның төвү Минск хоорайга эрткен Бүгү-делегейниң 3-кү «Алдын Витязь» деп театржы шуулганынга киришкеш, театр уран чүүлүнүң талазы-биле шылгараңгай мергежилдиг жюри кежигүннериниң улуг үнелелин алгаш, каш дакпыр бедик шаңналдарга төлептиг болган. Түңнелинде эң-не эки россижи шиилерниң санынга кирип, чылдың-на эртип турар Бүгү-россияның «Алдын маска» театр фестивалынга киржир эргени чаалап алган. Ук фестивальдың Эксперт чөвүлелиниң шиитпири-биле тыва театрның «Лир хаан» деп шиизи «Алдын маска» деп национал театржы шаңналдың «Эң-не эки улуг хемчээлдиң драма шиизи», «Драма шииге эң эки режиссер ажыл» (тургускан режиссеру РФ-тиң алдарлыг, ТР-ниң улустуң артизи Алексей Ооржак), «Драма шииге эң эки чурук кааскалгазы» (чурукчу ТР-ниң алдарлыг чурукчузу Валерий Шульга), «Драма шииге эң эки эр роль» (РФ-тиң алдарлыг, ТР-ниң улустуң артизи Александр Салчак) деп 4 номинацияга кордакчы болуп кирген. «Алдын маска» деп театржы фестиваль Москва хоорайга бо чылдың март 29-тан апрель 17-ге чедир болуп эртер. Тыва театрның «Лир хаан» деп шиизи москвачыларның болгаш фестивальдың хүндүлүг жюри кежигүннериниң шиитке-линге апрель 11-де 19.00 шакта Россияның Академиктиг аныяктар театрынга бараалгаар.

Эрткен неделяда Москвада Тываның доктаамал төлээ черинге Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзырал яамызының сайыдының бирги оралакчызы Виктор Чигжит биле РФ-тиң театр ажылдакчыларының эвилелиниң Тывада салбырының даргазы Александр Шоюн Москвада ажылдап-чурттап турар журналистер-биле ужурашкан. Аңаа «Алдын маска» деп онзагай театржы фестивальдың ажылынга киржип турар тыва театрның коллективиниң дугайында солуннар болгаш сеткүүлдерге канчаар чырыдың болурун болгаш «Лир хаан» деп шииниң көрүлдезинге Москвада чурттап турар тываларның киржилгезиниң дугайында чугаа болган.

РФ-тиң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң Тывада салбырының даргазы А. Шоюн ук фестивальдың чиңгине директору Мария Есеевна Ревякина-биле база ужурашкан. Чиңгине директор тыва театрның «Лир хаан» деп шиизинге фестивальдың шупту харыысалгалыг кежигүннериниң сонуургалдыг болуп турарын чугаалаан. Ук фестивальдың ажылынче ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакты база чалаан болуп турар.

Бо хүннерде тыва театрның коллективи үндезилеттингенинден бээр 70 чыл болган оюн болгаш Бүгү-делегейниң театр хүнүн демдеглээринге белеткенмишаан, Бүгү-россияның «Алдын маска» национал фестивальга киржир ажылын кошкатпаан. «Лир хаан» деп шииниң бүгү киржикчилери апрель 7-де Москваже аттаныптар.

Светлана БАЛЧЫР.

Кадыкшыл пирамидазы—чылдар-биле хынаттынган

Амгы үениң медициназы бисти кезээде бодунуң чаа ажыдыышкыннары-биле кайгадып турар болгай. Ынчалза-даа эртемденнер бир-ле аарыгны эмнээр эмни тып алырга, оон-даа коргунчуг бир-ле аарыг тыптып келири хомуданчыг. Кижиниң организми ындыгла бөдүүн эвес-тир деп чүве кижиниң сагыжынга ала-чайгаар кирип келир, ынчангаш ол организмниң, ону долгандыр турар бүгү-ле чүвениң дугайында чажыттарны кижи билип алыксаар.

Хөй муң чылдар иштинде бистиң делегейивисте пирамидалар туруп турар болгай. Пирамидаларны долгандыр энергетиктиг агымнар тывылганы хөйге билдингир. Бойдустуң биске берип турар пирамидальдыг хевирлерниң шынарларын болгаш биологтуг идепкейлиг кезектерин каттыштырыпкаш, бистер чаңгыс херекселге ийи түңнелди алган бис. Ол дээрге, бо хереселди ажыглап турар кижиниң организминиң катап тургустунары база кижиниң моральдыг болгаш күш-шыдал байдалының ниити экиижиишкини-дир.

Бистиң херекселивистиң салдарын бодунга шенээн кижилерниң чүгле чамдык кезииниң үнелээшкини бо:

✉ «Бодумнуң херекселимни кырган-авамга белекке берипкеним-биле, «Бионеганы» база катап чагыдып алыксап тур мен. Организминде айыылдыг ыжыктар кырган-авамның угаанын баксырадып турган. Херекселдиң аргаларын үнелеп көргеш, меңээ болгаш чоок кижилеримге, шынап-ла, дузалаар дээрзин билдим».

Н.И.Семенчук. Орел хоорай.

✉«Силерниң лирамидаңарны ийи ай чыгыы ажыглап тур мен. Эмчилерниң тургускан диагнозу—хан базыышкыны болгаш хүннүң-не эмнер ижери уттундуруп бар чыдыр. Улуу-биле четтирдим.»

А.В.Рудиков. Новочеркаск хоорай.

✉ «Оглум чеди харлыг, удууру багай база бажы аарыыр турган. Силерниң сүмеңер-биле оглумнуң орунунуң бажынга «Бионеганы» салып каанымда соонда, ол каракка көзүлдүр-ле экижип эгеледи. Курлак чедир мөгейип тур мен.»

Т.В.Красная. Курск хоорай.

✉ «Ийиги Чечен дайынының соонда, үргүлчү бажым аарыыр, хорадаачал апарган мен, эр шынарым база үрелген. Солуннарда бижип турар хуулгаазыннарга бүзүревес турдум. Өөм ишти силерден «Бионега» садып алгаш, меңээ база шенетти. Дузалап эгеледи, бажым аарыы болгаш баш иштиниң даажы чиде берген, эр күжүм база эки апарды.»

Курлавырда майор Ю.М.Потапов. Новочеркаск хоорай.

✉ «Силерже бо чагааны биживишаан, дораан «Бионега» чагыдып алыйн. Палатамга кожам билинмес чытты. Оглу ачазының бажынга силерниң пирамидкаңарны салып каан соонда, ол дарааздында хүн медерел кирип кээп, сегип эгеледи. Ону чүү деп адаарыл? Ол боду бодун бүзүредири эвес, а херек кырында силерниң херекселиңер дузалааны ол-дур.»

С.Е.Туманников. Новосибирск хоорай.

Бо дээрге хүннүң кээп турар чагааларның чүгле чамдыызы-дыр. Бо дээрге хуулгаазын боор аа? Ийе! Ынчалза-даа эртем езузу-биле. «Бионега» деп херекселди К.Р.Т (Күрүнеиң ракета төвүнүң) эртемденнери ажылдап кылган. Ооң соонда РФ-тиң Кадык камгалал яамызы херекселге барымдаа бижикти тывыскаш, чонга ажыглаарын сүмелээн. Нарын энергетиканы тудуп турар «Бионега» деп херексел кижиниң организминге комплекстиг салдарны чедирип турар. Ону ажыглаары бөдүүн база кижиге кандыг-даа хора чогун Күрүне стандартының болгаш Санитар-эпидемиологтуг албанның сертификаттары бадыткап турар.

Клиниктиг шенелде эртип турар үеде херекселди дарааздында аарыгларга ажыглап турган:

—чүрек-дамыр системазынга;

—лимфа болгаш иштики бестерге;

—баш мээзинге болгаш нерв системазынга;

—айыылдыг ыжыктарга;

—ижин-баар база аъш-чем хайылдырар системага;

—тыныш органнарынга;

—карак, кулак база амданнаныышкын органнарынга;

—албан-сидик үндүрер база эр-кыс системага;

—тромбофлефит, дамырлар алгыышкынынга.

Бо херексел кандыг-даа аарышкының синдромнарын, баш аарыырын, хан базыышкын болгаш эът изиирин чиигиле өйлээр. Сексуалдыг хөй-ле чылдагааннарны чайладыр. Херекселди доктаамал ажыглаарга химиктиг эмнер ажыглаарын эвээжедир, дамырларны арыглаар, шлактарны үндүрер, хан эргилдезин экижидер.

Дуза чедиреринiң хуусаазы 3 чыл, магадылалы 1 чыл. «Бионега» — ол дээрге, кадыкшылды катап тургузуп, аарыговаланңы адырып турар хууда бажың эмчизи-дир.

✉ «Силерниң пирамидкаңарга эрттирген шенелдем соонда ам база ийини чагыдып алыксап тур мен. Лекцияда чугаалааныңар ышкаш, сугну кылып алгаш, ооң амданын анаа бөдүүн суг-биле деңнедим—ийи аңгы чүүл болду. Ол сугну 48 хондур шыгжап тур мен—чыт-даа, өң-даа чок.

И.В.Гладовская. Омск хоорай.

Консультация ап база херекселди садып ап болур:
Херекселдиң өртээ – 550 руб.
Пенсионерлерге, инвалидтерге – чиигелделиг.
Херекселдиң саны эвээш.
Херекселди дарааздында адрестен чагыдып ап болур:
456300 Миинск хоорай а/я-89
«ООО Поликомп»
Эрткен лекцияда херексел чедишпейн барган улуска буруувусту миннип тур бис.
Лекцияларны болгаш консультацияларны «ОТЧУГАШ» кинотеатрынга АПРЕЛЬ 1, 2 хүннеринде 13 шактан 14 шакка чедир эрттирер.
Серт. № 004/2004

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 12674. Чагыг 30.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Хереченилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 31 (17168)

2006 чылдың МАРТ 28, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 23.00 Садар өртээ – 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанының Даргазы Ш.Д. Ооржактың соңгукчуларга КЫЙГЫРЫЫ

Хүндүлүг соңгукчулар!

Бо чылдың март 25-те неделя хуусаалыг сургакчылаашкындан ээп келдим. Российжи делегацияның составынга Кыдатта Россияның Чылын ажытканының езулалынга киржип, ийи улуг күрүнеиң аразынга ийи талалыг харылзааларны сайзырадырының талазы-биле 30 ажыг дугуржулгаларда ат салганының херечизи болдум. Россияның Президентизи В.В. Путинниң ат-алдарының кайы хире улуунга, делегей ниитилежилгезинде, ооң иштинде Кыдатта бистиң чуртувустуң ат-алдарының кайы хире өскенинге база катап шынзыктым. Россия Федерациязының Күрүне чөвүлелиниң өөредилге хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле ажылынга кириштим. Москвага республиканың айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле ооң-даа өске долу хемчээлдиг ажыл-херекчи ужуражылгалар болгулаан.

Тывага чедип келгеш, өйлеп-өйлеп үнер парлалгада парлаан чүүлдерден Хоойлужудулга палатазы чурттуң Президентизинге кыйгырыг хүлээп алганын билип алдым. 13 депутаттың ук эгелээшкини ниитилелге улуг чугаа-соотту болдурган. Ындыг болганда, республиканың Баштыңы, ында политиктиг турум чоруктуң хандырылгазы дээш харыысалгалыг кижи болганымда, ук айтырыгга хамаарыштыр бодумнуң үзел-бодалымны илередир деп шиитпирледим.

Бирээде. Депутат азы оларның бөлүү, ниитизи-биле Палата азы чурттуң кандыг-бир хамаатызы кижи эрге-чагырганың кандыг-даа деңнелинге кандыг-даа айтырыг талазы-биле өргүүдел-кыйгырыг киирер конституcчу эргелиг. Бодунуң үзел-бодалын хостуу-биле илередири - ол дээрге демократияның принциви-дир. Ол дээрге, бистиинде демократия бар дээни-дир. Ооң-биле чергелештир, Палатаның кыйгырыын ооң бодунуң Регламентизин хажытпайн кылган турар ужурлуг. Чазактың чонга кыйгырыында ооң дугайында чугаалап турар. Республиканың прокуратуразы болгаш суд органнары бөлүк депутаттарның кыйгырыының хоойлужудулгага дүүшкээн үнелеп көргеш, чоокку үеде бодунуң шиитпирин үндүрер.

Бичелдейниң хир-чамныг политиктиг оюнунга киржиринден ойталаан болгаш оларга Хоойлужудулга палатазының удуртулгазының сыгааны ыят чок, бужар чүүлүнге шиитпирлии-биле удурланып, хуралдаар залдан үнүп чоруй барган 8 депутаттың дидиминге болгаш принципиалдыынга сеткилим ханызындан таарзындым.

«Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тывада регионалдыг салбырының политиктиг чөвүлелиниң секретары Зоя Юрьевна Доржуга принципиалдыг партийжи туружу дээш база «парламент фракциязы» деп адаттынып турар бөлүглел болгаш ооң медеглели «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тывада регионалдыг салбырынга кандыг-даа хамаарылга чок деп чигези-биле илереткени дээш өөрүп четтирип тур мен.

Коллективтерниң хуралдарынга, массалыг информация чепсектеринге, бот-боттарының аразында чугаа-соотка-даа оюнжу-бичелдейжи бөлүглежилгениң аажылалын буруу шапкан бүгү кижилерге өөрүп четтирдим.

Ийиде. Чурттуң Президентизинге кыйгырыг дээш ол 13 депутатты чемелээн ажыы бар бе? Чемелээн ажыы чок деп бодаар мен. Ук базымны Тываның хөгжүлдезинде ийи сыр удур угланыышкыннарның 15 чыл үргүлчүлээн политиктиг демиселиниң эзелчеглиг чалгыы кылдыр билзе чогуур. Ол дугайын чаңгыс эвес удаа чугаалап келген мен, хүндүлүг соңгукчулар. Ындыг болганда ук айтырыгга база катап доктааган ажыы чок деп бодаар мен. Бичелдейниң бо удаагы аажылалының кол соругдалы – В.М. Оюннуң политиктиг депшилгезинге хөлчок былчак улуг секти салыры.

Хамыктың эгезинде-ле, кажан Бичелдей «Чаңгыс эптиг Россияның» депутаттарының партийжи даңзызынче кирбейн барганда-ла база ажыл чок арткаш, Хоойлужудулга палатазынче Улуг-Хем кожуундан депшиттирип эгелээнде-ле, а В.М. Оюн ооң аайындан эртпейн, аңаа удур бодунуң чаңгысклассчызын ужур эдерип удурланыкчы кылдыр салгандала, Бичелдей дээрзи Парламентиже бодунуң соңгукчуларының эрге-ажыын бодап ажылдаар дээш эвес, а эрге-чагыргаже орукту арыглаар болгаш ол оруктан бодунуң келир өйде удурланыкчыларын чок кылыр дээш шургуп турары билдинип келген турган. Хоойлужудулга палатазының бир кезек депутаттары аңаа ам-на шынзыкканы чугаажок. Палата бөгүн 1997 чылгы майыктың «бичелдейжи» парламентизиниң үлегер-хевиринче хуула берген.

В.М. Оюнну сеткилимден кээргээр-дир мен. Канчаарга-даа, мен ону ажылче хүлээп ап: баштай экономика сайыдынга, оон Чазак Даргазының бирги оралакчызынга томуйлап, сөөлүнде улуг бергедээшкиннер-биле аңаа Хоойлужудулга палатазының Даргазы апаарынга дузалаштым. Кажан ол, бодунуң ээлчээнде, парламентиже Бичелдейниң киреринге дузалашканда, парламентиниң иштинде чажыт оюнга Оюн ойнадып алыр, чоокку үеде Хоойлужудулга палатазы «бичелдейжи» апаар дээрзинге айыылзыныышкын меңээ тыптып келген.

Харалаан, мээң айыылзыныышкыннарым шын болган. Оюн кажар болгаш кара сеткилдиг Бичелдейниң – чүгле политикага эвес, а амыдыралга безин арыг сеткилдиг эвес, сагыш-сеткилинде ыдыктыг чүзү-даа артпаан кижиниң тура-соруунуң чөпшүл күүседикчизи апарды. Оюндан Бичелдей ону бир Комитеттен өскезинче шилчидерин негээрге – ооң негелделери Пушкинниң сураглыг тоолунда ышкаш күүседтинип турар. Бюджет талазы-биле комитеттиң даргазы болур күзел аңаа тыптып келирге, Оюн Палатаның регламентизин солуп, ук албан-дужаалга Бичелдейниң кандидатуразын сессияга боду саналдап киирген. Чүгле харын эңгиин депутаттар боттарының бадылаашкыннары-биле Бичелдейниң комитет даргазы болурун болдурбаан. Палатаның аппарадының штат санын болгаш ооң бюджет чарыгдалдарын каш катап өстүрерин Бичелдей сүмелээрге, Оюн ону күүседип турар. Палатаже келгениниң соон дарый Бичелдей Сибирь федералдыг округче чагааларның, медеглелдерниң, хоп-чиптиң, чаргы-чаалының дузазы-биле Чазакка удур бүгү талалыг шаап халдаашкынны организастаанда, Оюн ону база күүседткен. Бичелдей Оюнга республикага партийжи тургузуушкунну дарый чорударын сүмелээрге, Хоойлужудулга палатазының Аппарадының удуртукчузу В.Б. Ховалыгның баштааны «Төрээн чурт» деп Бүгү-россия партиязының регионалдыг салбырынга, В.Ш. Оюннуң удуртканы пенсионерлер партиязынга болгаш өске-даа политиктиг күштерге дузалажып эгелээн.

Ол-бо чылдагаанныарның ужун К.А. Бичелдейниң салдарынга алыскан, В.В. Путинниң адынга кыйгырыгга ат салган арткан 11 кижини база кээргээр-дир мен.

Үште. Хоойлужудулга палатазының Даргазының албан-дужаалынга киргеш, улам депшип ажылдаарының эгезинде Оюн орук белдири шилилгелиг турган: Чазак-биле кады тургузуушкун оруубиле чоруур бе азы – Бичелдей, Конвиз болгаш ооң «Риск-информ» солунунуң (а ону бакка сурагжаан олигарх Б.А. Березовский акшаландырып турар болгай) мурнунга дис кырынга олуруп – удур туржуушкун оруубиле баар бе.

Оюн ийиги орукту шилип алган. Баштай ол билдиртпейн чоруп тур мен деп бодаан, ынчалзажок ук орукче базып киripкенин база бичелдейжи-конвизчи оппозиция-биле холбажы бергенин шупту билир апарган. Россия Федерациязының субъектилериниң губернаторларының кандидатураларын боду тус чер парламентилеринге кииргеш бадыладыр деп инициативаны Президент үндүрген болгаш чогуур хоойлуну хүлээп алганда ол чүве мырыңай көскү апарган. Бир эвес губернаторларны дорт соңгууру хевээр арткан болза, Оюн демги ол орукче баспайн баар чадавас турган.

Дөртте. Политикага дуржулга чогу, дидир-дидир дээр хоп чугааны херек кырында боттуг чүүлден ылгап билбези Оюнну хайга таварыштырган. Бичелдей ону баспакче аппарганын бөгүн ол билип эгелээн. Сибирь федералдыг округтуң дузазы-биле ону Ооржактың орнунга республика Баштыңынга томуйлаптар деп чыл бурунгаар дидирлеп үндүрген хоп-чугаа хөлүн эрттир үрүпкен сыңый ышкаш чарлып чаштай берген. Россия Федерациязының Президентизиниң СФО-да бүрүн эргелиг төлээзиниң Аппарадының бедик мергежилдиг специалистери – чурттуң Президентизиниң төлээлекчилери ажылдап турар, олар политиканы болгаш кадрларны сайгарып билир, регионнарда эргелел-башкарылгалыг дээрзин ол билип каан. Бүгүдеге билдингир депутаттар бөлүглежилгези ам Новосибирскиже шоолуг чагаа-бижик чорутпастаан.

Чурттуң Президентизиниң Администрациязынга кордалдар чедиишкин чок болган. Президентиниң Администрациязында бистиң республикавысты харыылаар куратор албан-ажыл аайыбиле эптиг-эвилең болганын, Бичелдейни болгаш өске-даа депутаттарны хүлээп ап, оларның бодал-саналдарын дыңнап турарын олар бисти чоок көрүп, тооп турар-дыр деп биле берген.

Олар чүдек-бужар хову-биле, чагаалары, «тоолдары»-биле специалистерни бүзүредип апкан бис деп бодай бергеннер, а ол бүгүнү чиигиле хынаптар, мегезин тудуп буруу шааптар болгаш чогуур түңнелдерни үндүрүптер деп чүвени олар уттупканнар. Тывада Путинге удур оппозицияда турар политиктиг күштер-биле, бети дээрге «Родинаның» девискээр салбыры-биле «куспактажып» турарының дугайында аңаа Президентиниң Администрациязы бичии чемелел кылырга, Оюн аажок-ла хомудап бергедээн.

Моон-даа чүве үнмес-тир дээш, бистиң «шын дилекчилеривис» «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының удуртулгазынга четкеннер. С.К. Шойгу Бичелдейни «Чаңгыс эптиг Россияның» партийжи даңзызынче киирип алган деп дидир-дидирни аанайтан чаңы-биле тарадып эгелээннер. База-ла ээлчеглиг меге. Бужар оюнунче Сергей Күжүгетовичини хаара тыртар дивээн болза эки тургандыр ийин. Бистиң чаңгыс черчурттуувустуң арыг адын кым-даа бужартадырын болдурбас бис. 1999 чылда Күрдуманың соңгулдаларынга чамдык политиктиг күштерниң ыйыышкыны-биле «Чаңгыс эптиң» даңзызын езугаар эрте бергени бөгүн-даа Шойгу Бичелдейге бүзүреп турарын херечилевейн турар. Бичелдейге болгаш Оюнга мен сагындырып каайн: байдал өскерилген болдур эвеспе, дээргилер. Ам болур соңгулдаларга 24 кандидатуралыг партийжи даңзыны «Чаңгыс эптиг Россияже» салган силерниң хопчивиңер база силерниң чүдек чагааларыңар тургуспас. Ону «Чаңгыс эптиг Россия» партияның девискээр салбырының санының болгаш шынарының талазы-биле силерниң ылап кылган ажылхеректериңерни барымдаалап, тургузуушкун талазы-биле ажылыңарны база экономикага, социал адырга болгаш республикага политиктиг туруштуг чорукка силерниң салган боттуг үлүүңерни барымдаалап тургузар, а ол бүгүнү ук партияның мында 5,5 муң кежигүннери үнелеп, деңзилеп көөр болдур эвеспе.

Силерниң партияның девискээр салбырының мурнунга чашпаалап турарыңарның сорулгазы билдингир. Ол 80-90 кежигүннериниң эң хөй кезии – янзы-бүрү нацияларның салым-чаяанныг, ажылгыр кижилери. Ооң хөй-хөй активчилери мээң соңгулда мурнунда программамны чүүлдүгзүнүп турган штаб кежигүннери болуп турдулар. Чогум-на ынчангаш девискээр салбырындан коргуп, янзы-бүрү политиктиг күштер аразында «хары угда хөй станокка ажылдаар» партийжи Бичелдейниң аргалары-биле ол-бо чайгылып чоруп турар силер. Чогум-на «Чаңгыс эптиг Россия» кежигүннерин деткээн күш, Президент В.В. Путинни ийи удаа деткээн күш бүзүрелдиг тиилел-

(Уланчызы 2-ги арында).